

Yeshiva and Metivta / 'ישיבה' ו'מתיבתא'

Author(s): ישעיהו גפני and I. Gafni

Source: *Zion* / 1978 / תשל"ח , ציון, Vol. מג‎, חוברת א/ב, (תשל"ח / 1978), pp. 12-37

Published by: Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23555193>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* / ציון

'ישיבה' ו'מתיבתא'

מאת ישעיהו גפני

מטרתנו במאמר זה לברר את המושגים 'ישיבה' ו'מתיבתא' על שימושיהם השונים בספרות חז"ל. כפי שיתברר להלן, חל שינוי בשימוש במושגים אלה בין תקופת התנאים לתקופת האמוראים, ושמא אף בתקופת האמוראים גופה. במרכז ענייננו יהיה הבירור כיצד אמוראי בבל – בשמם, או בצורה אנונימית בבבלי – הבינו את המונח 'ישיבה' אף כשזה מופיע במסורות תנאיים, וכמו־כן כיצד הם משתמשים במונחים 'ישיבה' ו'מתיבתא' בדיניהם הם. ברי לכל כי בתקופת הגאונים כבר נתפסו מונחים אלה כמציינים את מוסדותיה המרכזיים של יהדות בבל, לצד ראשות הגולה. בתיאורים ובתפיסה הכללית בתקופת הגאונים עולה תמונה של מוסד קבע הצמוד לעיר מסוימת, מוסד בעל מבנה קבוע ומוגדר, אשר לו מסורת ארוכה של לימוד תורה לפי מתכונת קבועה; לימוד המקיף ציבור תלמידים מסוים, ולעתים קבועות ומוזמנות אף את הקהל הרחב. לפי תפיסה זו השייכת כאמור לתקופת הגאונים, הישיבה מהווה מוסד קבע וראשיה מתחלפים. מרכיבים אלה – הישיבה כמוסד, הצמדתה לעיר מסוימת, ועמידתו של חכם בראשה – מוצאים את ביטויים כאשר נדרשו סופרים וגאונים מתקופת הגאונים לשאלת ראשיתה של הישיבה. כך, למשל, בפתיחה לסיפור רבי נתן בן יצחק הבבלי:

בתחילה בימי רב שהיה סוף תנאים ותחלת אמוראים לא היתה עדין ישיבה בבבל... ולאחר שנפטר רב עשו ישיבה בבבל על דרך ארץ ישראל, והיא ישיבת סורא, ומלך בה רב הונא מ' שנה והוא היה ראשון לכל מי שהיה ראש ישיבה בבבל. ואח"כ מלך אחריו רב חסדא, ונמשכה מלכותו י' שנים¹.

אף רב שרירא גאון מבחין בין לימוד תורה בתקופה קדומה בבבל ('הוון מרבצין הכא אוריתא', אגרת רש"ג נו"צ, עמ' 73) לבין הלימוד אחר הופעתם של ראשי ישיבות: 'ועד דאפטר רבי בראשי גלואתא הוו נהיגין בבבל ולא בראשי מתיבתא'², ורק מתקופת

1 גויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, חלק שני, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 77. על משמעות המונח 'מלך' נעיר בהרחבה להלן.

2 אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ב"מ לוין, חיפה תרפ"א עמ' 74; מדבריו שם נראה שרש"ג רואה בישיבה לא רק 'אקדמיה' ללימוד תורה, אלא גם גוף בעל סמכויות של מוסד שיפוטי

האמוראים 'הויין להון לרב ושמואל תרתין מתיבתא' ³. וכבר בראשית המאה התשיעית ⁴ כותב פרקוי בן באבוי כי:

לפיכך קבע הקב"ה שתי ישיבות לישראל שהוגין בתורה יומם ולילה ומתקבצים שתי פעמים בשנה באדר ובאלול... ואותן ב' ישיבות לא ראו לא שבי ולא שמד (ולא שלל) ולא שלט בהן לא יון ולא אדום, והוציאן הקב"ה י"ב שנה קודם חורבן הבית בתורתן ובתלמודן ⁵.

וקרובים לדברים אלה מה שהובא בשם רב צמח גאון בתשובה על ענין אלדד הדני:

מפני שעיקר החכמים והנביאים לבבל גלו והם יסדו את התורה וקבעו ישיבה בנהר פרת מימי יהויכין מלך יהודה ועד היום הזה, והם היו שלשלת החכמה והנבואה, ומהם תורה לכל העם יוצאת ⁶.

ובכן מעל לכל החילוקים בספרות הגאונים על תאריך ראשית הישיבה בבבל (וציינו כאן רק כמה קטעים בולטים), המשותף לכולם הנו השימוש במושג 'ישיבה' ומקבילתו הארמית 'מתיבתא' כציון למוסד קבוע, במקום מסוים ובהנהגת ראש, כאשר העיסוק העיקרי שבו הוא לימוד תורה ובצדו הוראה לכלל ישראל בדבר הלכה, ופירוש דברי תורה שבכתב ושבע"פ ⁷.

ומחוקק, וזה 'לא היה אית להון, דהוו אמרין דהא מילתא אמר בה רחמנא למהוה במקום אשר יבחר ה' ⁸.

3 שם, עמ' 81.

4 ראה: ש' שפיגל, 'לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי', ספר היובל לכבוד צבי וולפסון, חלק עברי, 'ירושלים תשכ"ה' עמ' רנט, הקובע את כתיבת האיגרת של פירקוי לחכמי קירואן לשנת 812.

5 תנחומא נח ג; ב"מ ליון, 'משרידי הגניזה', תרביץ. ב (תרצ"א) עמ' 395. על 'שתי ישיבות' או 'ישיבה' בבבל חוזר פרקוי בן באבוי כמה פעמים, ראה למשל בגנזי שכתר חלק ב' עמ' 563 'ולא שכחו תורה שבעל פה ולא הלכה למעשה שתי ישיבות מימות עולם ועד עכשיו'. והשווה דבריו שפרסם ב"מ ליון בתרביץ ב (תרצ"א) עמ' 396 'ואין גאולה באה תחלה אלא לישיבה דבבל'. והדברים קרובים לנאמר בקטע מהבריטיש מוזיאום Or.B.M. 5554 D שפרסם א' מרמזשטיין, הסוקר, שנה רביעית בודפשט תרצ"ו—תרצ"ז, עמ' 135: '... של תורה שנתחזקה לה בירושלים מחשמונאים ואילך עד שעת תרבן מכאן ואילך "ברה דודי דומה לך לצבי" וגו' "על הרי בשמים" אלו שתי הישיבות שריחן גודף מסוף העולם ועד סופו... וללמדך שנסתלקה לה שכינה מירושלים ושרתה לה בבבל'.

6 א' עפשטיין, אלדד הדני, פרעסבורג תרנ"א, עמ' 8 (וכן: כתבי אברהם עפשטיין, א, ירושלים תשי"ז, עמ' מ, והערה 22 שם, עמ' מט). למקורות דומים ראה הערתו של אפסוביצר, Unter- suchungen zur Gaonäischen Literatur, HUCA, viii-ix, (1931-2), p. 416, n. 123.

7 נקודה שנייה, לא פחות חשובה, המשתמעת מקטעים אלה, הנה תפיסתם של גאוני בבל שיישבותיהם — סורא ופומבדיתא — מהוות המשך ישיר למוסדות הקיימים לפחות מימיהם של אמוראים בני המאה השלישית, אם לא הרבה לפני זה. על יסוד תפיסה זו מבקשים חוקרים ללמוד מתיאוריהם של הגאונים אף על המבנה של הישיבה האמוראית. כך, למשל, כותב ש' אסף כי 'בכלל, יש להגיד שהסדרים שהיו נהוגים בישיבות בבל עוד בסופה של תקופת

ואכן, משמעות זו אף נקלטה ברוב המילונים התלמודיים, בבואם להגדיר 'ישיבה' ו'מתיבתא' בספרות חז"ל (ללא הבחנה בין תקופות). אשר ל'ישיבה', לוי⁸ נותן הגדרה שנייה (לאחר: der Gelehrtsitz in der Akademie (das Sitzen, der Sitz) ובהמשך שם: Wie es scheint entstand der Ausdruck ישיבה für Akademie, ebenso wie für das Oberhaupt in der Akademie ראש ישיבה. ואילו יאסטרוב⁹ נותן מגוון של הגדרות: scholar's session, council, academy, court. המצב דומה באשר ל'מתיבתא'. לוי (כרך ג, עמ' 296) נותן: Akademie, Schule, Gelehrtsitz ואלו יאסטרוב¹⁰: school, academy, council.

להלן נראה כי מפרשי התלמוד אף פירשו בדרך זו את רוב המקומות בהם נזכרו 'ישיבה' או 'מתיבתא', וברות דומה כתבו רוב חוקרי דברי ימי ישראל על הישיבות בבבל באקדמיות הקיימות שם מן המאה השלישית¹¹.

אף מסקנותינו אינן רחוקות מתפיסה זו, ואולם שלא כחלק מן החוקרים לא תהיה נקודת-המוצא שלנו ספרות הגאונים, אלא נבקש לעמוד על משמעות 'ישיבה' ו'מתיבתא' מתוך דבריהם של חז"ל עצמם, וביותר, כאמור, נבקש להבהיר כיצד חכמי בבל משתמשים במושגים הללו או מפרשים אותם. דומה כי רק בדרך זו נוכל להימנע מן ההשלכה אחורנית ומהגררות אחרי פירושים אנאכרוניסטיים¹². רק במהלך הדיון, עם הצגת האיזכורים לסוגיהם עתידה להתבהר המשמעות המלאה של מוסדות אלה.

הגאונים, מוצאם מראשית תקופות האמוראים, ומעטים הם לפי הערך השנויים שחלו בהם במשך הזמן הארוך הזה' (תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשס"ו, עמ' מד). מתוך עבודתנו יתברר כי קביעה זו אינה גטולת-יסוד, ובהחלט אין לראות בכל תיאורי הגאונים על תקופת התלמוד אנכרוניזם (ראה להלן, הע' 12). אך מאידך גיסא חלו שינויים במבנה הישיבה, הרכבה ותפקידה, ועליהם נעמוד אי"ה במקום אחר. חשובה לא פחות המתודה הרצויה לבדיקת השמרנות או ההתפתחות בקרב ישיבות בבל. על-פי הקביעה שציטטנו כאן, ביקשו חוקרים לשרטט קווים לישיבה האמוראית כאשר נקודת המוצא היתה ספרות הגאונים. במאמר זה ננקוט דרך שונה, כפי שיתברר להלן.

8 ערך: 'ישיבה' Wörterbuch, ii, p. 271

9 ספר מלים, א, עמ' 600; ראה גם ערוך השלם, ד, עמ' קסז.

10 כרך ב' עמ' 861; ואולם גם יאסטרוב וגם לוי הבחינו ש'מתיבתא' יכולה להופיע גם כחומר הנלמד בישיבה (שניהם הסתמכו בעיקר על ב"ק קי"ז ע"א: מתיבתא דיומא), ולכן לוי מוסיף: the proceedings at col- den... in der Akademie gehaltenen Vortrag במושג זה טיפל א"ש רוזנטל, 'למילון התלמודי', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 193 ואילך ואת מסקנותיו נציע להלן בבירור מושג ה'מתיבתא'.

11 החומר סוכם בקצרה על-ידי D. Goodblatt, *Rabbinic Instruction in Sassanian Babylonia*, Leiden 1975, pp. 45-51. ואולם לרשימת שבעה-עשר החוקרים שציין (ודחה, לדעתו) שם גודבלט, ראוי להוסיף את מי שקדם לכולם, ואשר חלק מדבריו — שנכתבו לפני קרוב ל-130 שנה — עדיין בעלי-ערך. כוונתי ל-J. Fürst, *Kultur und Literaturgeschichte der Juden in Asien*, Leipzig 1849; (reprint: 1970) לעניין שמות הישיבה ראה שם, עמ' 63-67 והערך 124.

12 בחרנו להרחיב בדיון זה לא רק מפאת חשיבות העניין להבהרת מושג הישיבה, אלא גם לאור דברים שנכתבו לאחרונה על מהות הישיבה בתקופת האמוראים, ואף על השימוש במושגים

ה'ישיבה' בבן-סירא

רבים העירו כי ה'ישיבה' נזכרת עוד לפני ספרות חז"ל בנוסח העברי של בן-סירא:

'תשמח נפשי בישיבתי' ולא תבושו בשירתי'¹³

קשה לדעת למה כוונתו. סמנד (עמ' 95) תרגם: 'an meinem Hörerkreis' ובפירושו (עמ' 510) הציע: 'an meiner Hörschaft, meinem Auditorium'. הוא אף מציין לפסוק כג שם:

'פנו אלי סכלים' ולינו בבית מדרשי'¹⁴

גם סגל מציע משהו מעולם הלימוד: 'בלקת החכמה שאני מלמד בשעה שאני יושב, כי החכם היה יושב ודורש'. אך הוא מוסיף פירוש שני: 'בישיבה ובבית מדרש שלי' (על-פי משנה אבות פ"ב — 'מרבה ישיבה', אך ראה דברינו להלן).

'ישיבה' ו'מתיבתא' בפיהם של חז"ל. כוונתי בעיקר למחקרו של ד' גודבלט (ראה הערה קודמת). לא אתייחס כאן לדחייתו מכל וכל את מהימנותו של מסורת הגאונים בכל הנוגע לתקופות קודמות להם (ראה סיכום דבריו שם, עמ' 35 ואילך, ומסקנתו: 'The prior issue then, is whether or not the Geonic materials preserve reliable information about Amoraic times. Prima facie I think it highly unlikely that they do' (אחר נבקש לדחות קביעה זו). לדעתנו בחר גודבלט בדרך הנכונה, בכך שביקש לעמוד על טיבן של 'ישיבה' ו'מתיבתא' מתוך ספרות חז"ל עצמה, אלא שעל מסקנותיו באנו לחלוק. לדעתו: (א) The Amoraim of Babylonia did not call their schools or academic institutions by the name 'yeshiva' (p. 75); (ב) The Babylonian Amoraim did not call their schools 'metivata' (p. 91). וכדי שלא תטעה לחשוב שהיו מוסדות כאלה בתקופת האמוראים, אלא שנקראו בשמות אחרים, מוסיף גודבלט את מסקנתו העיקרית: 'The yeshivot/metivata known from the Geonic era did not exist in the Amoraic period' (p. 92) ואשר למושגים 'ישיבה' ו'מתיבתא', עמל גודבלט להוכיח שעניינם אצל חז"ל תמיד אחת משתיים: (1) בית-דין; (2) study session. אך בשום אופן לא 'אקדמיה' או גוף ממוסד כלשהו.

ייאמר כעת, גם אנו ערים לעובדה שלא היתה כנראה חלוקה מוחלטת — לא בארץ-ישראל ולא בבבל — בין המוסד המרכזי ללימוד, בית-המדרש הגדול, לבין בית-הדין הגדול, שבארץ-ישראל נקרא סנהדרין. אולם, בה במידה ברור כי הישיבה הבבלית שמצינו בתקופת הגאונים, עם כל רצונה להידמות לסנהדרין הקדומה, התפתחה בכל-זאת מבחינה מוסדית בצורה המיוחדת לה. ברצוננו להראות שכבר אמוראי בבל רואים ב'ישיבה' את המיוחד הזה, ושאכן אנו רשאים לדבר על 'ישיבות' כגופים או 'מוסדות' — במובן הרחב של המלה — כבר בתקופת התלמוד.

13 פרק גא, 29, מהדורת ר' סמנד, ברלין, 1906 עמ' 62; מהדורת סגל, ירושלים תשל"ב, עמ' שנה; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשל"ג עמ' 67.

14 ראה: סגל שם, עמ' שסב, המעיר כי זוהי הפעם הראשונה שמוצאים בספרות את השם 'בית-מדרש'. על מקום זה העיר כבר בכר, ערכי מדרש (תרגום או"ר) עמ' 71.

ואולם כפי שצינו סמנד וסגל, אין כל אחידות בגירסאות. הנוסח הסורי גורס 'בתיבותי', ויש שביקשו לקרוא 'בשיבת' = בוקנתי¹⁵; ואילו בנוסח היווני: *ἐν τῷ ἐλλεί αὐτοῦ* כלומר: בישועתו¹⁶. סגל מעדיף את הנוסח העברי, שממנו לדעתו שיבשו הסורי והיווני, אך נעיר כי ייתכן גם שיבשו בכיוון הפוך, מ'שיבת' ל'ישיבת', דבר שאמנם אירע באחד המדרשים¹⁷. קשה להכריע בנדון, אך לענייננו חשובות הרבה יותר הופעותיה של 'ישיבה' בספרות התנאים.

'ישיבה' במשנה

במשנה מצויה 'ישיבה' רק בארבעה מקומות הקשורים לענייננו¹⁸. בשלושה מהם צורת האזכור זהה ('ביום שהושיבו את רבי אלעזר בן עזריה בישיבה'), ועל משמעות הצירוף 'להושיב בישיבה' נעיר להלן. המקום הרביעי הנו המשנה אבות ב ז: הוא (הלל) היה אומר: מרבה בשר מרבה רמה...

מרבה תורה מרבה חיים
מרבה ישיבה מרבה חכמה.

נראה שיש כאן קשר לפעולה כלשהי של לימוד, אך ודאי אין לפרש את הביטוי כמכוון לאקדמיה. שימוש דומה מצינו בשני מקומות בבבלי, תענית ז ע"ב ונדה ע ע"ב, ובשניהם 'ירבה בישיבה' נראה יותר כפעולה מומלצת למבקשי חכמה¹⁹. ואולם אין כל בטחון שגירסת הדפוסים עיקר, ויש להרהר אם היתה פיסקה זו מעיקר המשנה. בכ"י קופמן ובכ"י פארמא (דה רוססי 138) אין 'מרבה ישיבה מרבה חכמה' כלל,

15 ראה: מהדורת שכטר וטיילור, קמברידג' 1899, עמ' 68; קריאה זו מתאימה למה שנמצא שם בפסוקים הקודמים: (27, 28) 'ראו בעיניכם כי קטן הייתי'. . . . רבים שמעו לימודי בנערוותי'. מפסוק אחרון זה העוסק בלימוד, מבקש קליין ביודאיקה הגרמני, א, ערך: 'Akademien' (עמ' 1171) להכריע לטובת הנוסח העברי — 'ישיבת'.

16 ש"ק מירסקי, 'לראשית הישיבה ומהותה', חורב, ה (תרצ"ט) עמ' 133 והערה 2 מכריע כיווני, ללא הוכחה מספקת.

17 ראה: קוהלת רבה א ח: אף אני הייתי סבור ואומר אפשר שיש ביות הללו טעות הן בדברים בטלים הללו. ברור שצ"ל כאן: שיות (השווה במקבילה בע"ז טז ע"ב: זקן שכמותך יעסוק בדברים בטלים הללו), ראה: תוספת ראשונים, ח"ב, עמ' 227, וכן Lieberman, Roman Legal Institutions, JQR, XXXV, (1944–5), p. 20, n. 129. והשווה: ספרי האזינו שכא (עמ' 370): 'אל תהי קורא איש שיבה אלא איש ישיבה'.

18 אבות פ"ב מ"ז; ידיים פ"ג מ"ה; זבחים פ"א מ"ג = ידיים פ"ד מ"ב; אבות פ"ג מ"י ('וישיבת בתי כנסיות של עמי הארץ') אינו עניין לכאן.

19 בתענית ז ע"ב—ח ע"א: 'ריש לקיש אמר אם ראית תלמיד שלמודו (ברוב הנוסחאות: שתלמודו) קשה עליו כבדול (באה"ת: קוהה עליו, ראה דק"ס, ומלטר עמ' 24) . . . מאי תקנתיה: ירבה בישיבה'. ובנדה ע ע"ב: 'מה יעשה אדם ויחכם? אמר להם: ירבה בישיבה וימעט בסחורה'.

ובמלאכת שלמה העיר כי 'ר' יהוסף ז"ל... מחק ממלות מרבה ישיבה עד מלות מרבה שלום, וכתב ברוב הספרים ל"ג זה, וי"ס דגרסי מרבה חכמה מרבה ישיבה. אף הרשב"ץ ב'מגן אבות' העיר כי 'אלו השלשה, שהם "ישיבה" ו"עצה" ו"דקה" אינם במשניות דווקא ניות'. ואכן, גם בשלושה קטעי גניזה²⁰ חסרה הפיסקה, ואילו בארבעה קטעים אחרים²¹ הסדר הפוך, כ"ש ספרים' שציין במלאכת שלמה, וכנוסח הפוך זה גם בכ"י קמברידג' (מהד' לו)²². נוסף עוד כי באבות דרבי נתן נז"א פל"א (שכטר לד, א), גם כן חסרה הפיסקה שלנו, וקרוב להניח שלא היתה פיסקה זו במשנה המקורית²³.

אשר לשלושת המשניות האחרות בהן מופיעה 'ישיבה' — בעיה זו סבוכה יותר. עלינו לברר מה משמעות הצירוף 'להושיב ב'ישיבה' במקורות ארץ-ישראליים. ובאותו הקשר עלינו לברר גם צירופים אחרים עם הפועל 'להושיב': 'להושיב תחילה', 'להושיב בראש', ואף 'להושיב' או 'לישיב' ללא צירוף. רק דרך בדיקה זו נוכל לעמוד על משמעות המונח 'ישיבה' בלשון ארץ-ישראל.

נעיר תחילה כי מעשה ה'ישיבה' בלשון חז"ל קודם פעמים רבות לשתי פעולות: לימוד ודרשה ברבים²⁴, או מעשה של פסיקה. לשם דוגמה: 'ירד רבן גמליאל מן החמור ונתעטף וישב והתיר לו נדרו' (בבלי ערובין סד ב; נדרים עז ב); 'מיד ירד ריב"ז מעל החמור ונתעטף וישב על האבן תחת הזית' (ועסק עם ר"א בן ערך במעשה מרכבה, בבלי חגיגה יד ב); נכנס (ר' טרפון) וישב בבית המדרש ודרש כל היום כולו (בבלי ערובין מה א); ואף רבן גמליאל 'ישב ודורש ור' יהושע עומד על רגליו' (בבלי ברכות כו ב) והרבה כיוצא²⁵. גם בירושלמי בכמה מקומות 'אמש הייתי יושב ושונה' (ירוש' נדרים פ"ח מ ע"ד [אבל 'יושב' אינו במקבילה ירוש' תענית פ"ה סו ע"א] ירוש' גיטין פ"ד מה ע"ד ועוד). גם בית-הדין כגוף יושב: 'בית דין ישבו וקבעו אחת בזמנה' (בבלי סנהדרין יב א); 'ישבו רבותנו ובדקו על השמן' (בבלי עבודה זרה לו א), ועוד. ואף הקב"ה 'יושב וקושר כתרים לאותיות' (בבלי מנחות כט ב), ו'יושב וכותב ארך אפיים' (בבלי סנהדרין קיא א).

20 JTS ENA 908, 11; T-S NS 329, 324 ובקטע גניזה, אוסף לניגורד-אנטונין מס' 311.
21 JTS ENA 2762, 7, 6; JTS ENA 2754, 1 לניגורד-אנטונין 223; לניגורד-אנטונין 38; ואילו בכמה קטעים אחרים שבדקתי הנוסח כדפוסים: JTS ENA 908, 8; JTS ENA 908, 13; JTS ENA 3061, 1 וכן באוקס', בודלי Heb. d. 19(17-16)7.

22 גודבלט, עמ' 64 הערה 4 החליף כאן בין כ"י קופמן לכ"י קמברידג', כנראה עפ"י הציון: כ"י ק' שבשינויי נוסחאות דפוס וילנא (ומשם הביא גם הנוסח של רבנו יונה). אשר לנוסח ההפוך, ודאי שאין כאן עניין ל'ישיבה' כמסוד, ודבריהם של רבנו יונה ורע"ב נראים דחוקים.
23 אם לא נאמר כדברי אותם חוקרים, שהלל כאן הגו כנוסח כתבי-היד ואבדר'נ: ר' הלל; ראה: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה 3-1182; פינקלשטיין, מבוא למסכתות אבות ואבות דרבי נתן, ניו-יורק תשי"א עמ' לט—מ והערה 64.

24 על הדרשן שיושב העיר, בין השאר, בכר, ערכי מדרש עמ' 20 הע' 6.

25 על הדרשן שיושב ודורש ומעמיד עליה מתורגמן או אמורא, ראו החומר שמביא ר"ש אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, 281-282.

ואולם, במקורות ארץ-ישראל 'הרשבתו' של תלמיד חורגת הרבה מעבר לכך, וללא-ספק היא מצביעה על 'מינוי'. כך, למשל, בתיאור סמיכתו של יהושע בן-נון:

וּסְמַכְתָּ אֶת יָדְךָ עָלָיו (במדבר כו יח) — אמר לו: משה, תן לו תורגמן ליהושע להיות שואל ודורש ומורה הוראות בחיידך... מיד העמידו מן הארץ והשיבו אצלו על הספסל.²⁶

וכן בירושלמי²⁷, בתיאור מינוייהם של תלמידי רבי עקיבא:

אמר רבי בא: בראשונה היה כל אחד ואחד ממנה את תלמידיו... ורבי עקיבא את רבי מאיר ורבי שמעון. אמר: ישב רבי²⁸ מאיר תחלה.

מתוך קשר זה של 'ישיבה' למינוי, אף נבין כמה דרשות לפסוקים הכוללים מילים הגוזרות מ'ישב':

ר' אמי שאל לר' סימון: שמעת שממנין וקנינים בחוצ' לארץ, א"ל שמעתי שאי' ממנין וקנינים בחוצה לארץ. א"ר לוי ולא מקרא מלא הוא, 'בן אדם בית ישראל יושבים על אדמתם' (יחזקאל לו יז), הא כל ישיבה שלך לא יתא אלא על אדמתך.²⁹

וכן במספר מקומות בבראשית רבה:

ולוט ישב בשער סדום' (בראשית יט א) — ישב כת', אותו היום מינוהו ארכי יודיקי.³⁰

26 ספרי פנחס קמ (עמ' 186): כבר העירו חוקרים למקבילה בעליית משה יב, 2: ויחזק משה בידו ויעמידו על כסא לפניו. השווה: ספרי זוטא, פנחס כז, יט עמ' 321: '... מלמד שאמר לו הקב"ה למשה לך והעמיד תורגמן ליהושע ויהא יושב ודורש ושואל לפניך בראש כל גדולי ישראל'; ובספרי דברים שה, עמ' 324: 'ויש אומרים העמידו מן הארץ והשיבו בין ברכיו'. לישיבה בין ברכי חכם ראה: ברכות כח ע"ב; וראה: ר"ח אלבק, 'סמיכה ומינוי ובית דין', ציון, ח (תש"ד), עמ' 87, הרואה בישיבה מסוג זה סמיכה ברוח, עדות שהתלמיד ראוי להוראה.

27 סנהדרין פ"א יט ע"א.

28 אלבק שם מציין שבס' השטרות (עמ' 133) ובמאירי: ישב מאיר תחלה.

29 ביכורים פ"ג סה ע"ד; והשווה ירוש' הוריות פ"ג מח ע"ג: 'ביקשו למנות זקנים מאיכן הן ממנים... אבל למינוי — רואי פני המלך היו שבים ראשונה במלכות'.

30 ב"ר פז, ג עמ' 519; בכ"ז שם: ארכי דיינים, ובהמשך שם: 'חמשה ראשי דיינים היו בסדם... ולוט היה ארכיקריטס שלהם'. הפיכתו של לוט לשופט אינה מיוסדת רק על 'ישב', אלא הוא יושב שם 'בשער סדום', ובהמשך אף מתריסים נגדו: 'האחד בא לגור וישפט שפט' (יט, ט). אשר ל'ארכי יודיקי', במהדורת תאודור-אלבק הצינו archijudex, וראה גם קראוס, Lehnwörter, עמ' 130, וערוך השלם, כרך 4 עמ' 111–112, וכן 'קוטשר, מלים ותולדותיהם, ירושלים תשכ"א, עמ' 90–91.

וכן :

ועפרון ישב בתוך בני חת וגו' (בראשית כג י) — ר' יצחק אמר : ישב כת, אותו היום מינוהו ארכי סטריגוס.³¹

לפי זה עדיף מי שזכה 'לשבת' על פני אלה שעדיין 'עומדים', ומובנות הברכות שמברכים אדם שכבר דרש 'מן קאים' או 'מעומד' ³² שזכה לדרוש 'מתיב' ³³. ואילו אלו ש'היו ראויין לימנות... לעתיד לבוא הקב"ה עתיד להמנות לו חבורה של צדיקים משלו ומושיבם אצלו בישיבה גדולה'.³⁴

לפי כל האמור נראה כי המסופר בבבלי, הוריות י ע"א על ר' אלעזר חסמא רבי יוחנן בן גודגדא, שרבן גמליאל 'נתן דעתו להושיבם בראש' — עניינו להעניק להם מינוי ³⁵. ואכן, נראים דברי ג' אלון כי 'הלשון "הושב בישיבה" משמעו תדיר : מינוי חכם, העלאת

31 ב"ר נח, ז עמ' 625; ובמדרש שמואל ספ"א: 'ועלי הכהן יושב על הכסא — מלמד שאותו היום מנו אותו כהן גדול'.

32 על צורת 'מעומד' 'מיושב' ראה: ח' ילון, קונטרסים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 79–80.

33 ירושלמי הוריות פ"ג מח ע"ג; ב"ר צח, יא עמ' 1262; ושם עניין כאן ליחסים בין מי ששימש 'ישיבות' למי ששימש 'עומדות', חולין נד, א; ירושלמי שבת פ"י יב ע"ג; ירושלמי חגיגה פ"ג, ע"ח ע"ג, אף שייתכן כי המדובר לא במינוי אלא בתלמידים העומדים בבהמ"ד לעומת אלה שזכו למקום קבוע. הוצעו הסברים שונים לביטוי, ראה למשל: מ' קוסובסקי, 'הישיבה ב"ישיבה"', ספר היובל לש"ק מירסקי, ניו-יורק תשי"ח, עמ' 313 ואילך; Aberbach, Educational Institutions and Problems during the Talmudic Age, *HUCA*, 37 (1966), p. 113–114; אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 17. לעניין 'יתיב' כמינוי ראה גם ליברמן, ירושלמי כפשוטו עמ' 175 המציין לנוסח שבעין יעקב (לירושלמי שבת פ"ב יג ע"ג): 'והיון בולטיא עללין קדמאי ויתבין קדמאי' — שהנכנסים ראשונים היו גם ראשונים למינוי. קוהלת רבה א יא.

34 ראה: אלבק, סמיכה ומינוי עמ' 86; נראה כי לפנינו הד למסופר בספרי דברים פ"ט טז (26) 'מעשה ברבי יוחנן בן גורי ורבי אלעזר חסמא שהושיבם רבן גמליאל בישיבה', על חילוף השמות ראה הערת פינקלשטיין שם, ובאכר, אגדות התנאים, כרך ראשון. הלה ייח' עמ' 98 הערה 9. לדעתם, נוסח הספרי (ר' יוחנן בן גורי) עיקר. פירושו של באכר שם, כאילו ר' אליעזר חסמא ור' יוחנן בן גורי נתמנו 'משגיחים בבית מדרשו של ר"ג ביבנה' אינו מוכח. ראה גם: גינצבורג, פרושים וחידושים לירושלמי, ח"ג, עמ' 191. על-פי מה שהבאנו דומה שיש לדחות את פירושו של מנטל לסיפור זה. לדעתו: "There is no evidence that to be "seated" "at the head" or "in the Yeshibah" meant ordination. The two scholars were appointed teachers in a school". Mantel, *Studies in the History of the Sanhedrin*, Cam. 1962, p. 208. בעניין זה ביקש מנטל ללכת אחרי א"ה וייס (דדו"ג, עמ' 40 הערה 2) ואחרים, המפרשים את צוואתו של רבי ('חנינא בר חמא ישב בראש' — כתובות קג, ב) שלא לעניין סמיכה לפני שאר החכמים (כפי שמתברר מהירושלמי, תעניות פ"ד סח ע"א: 'ומני לר' חנינא בר חמא בראשה'). אלא למנותו ראש ישיבה. שהירושלמי לא הבין כך את דברי רבי עולה גם מהשאלה שם: 'ולמה לא מגייתיה הוא', וכן מההסבר שניתן. ואולם בבבלי באמת פירשו את דברי רבי אחרת, וכאילו התכוון להעניק לחנינא בר חמא ראשות הישיבה. דומה שפעולת ה'ישיבה' שוב לא מתפרשת אצל הבבליים במשמעותה הארץ-ישראלית המקורית, וכפי שנראה להלן גם מוסד ה'ישיבה' מקבל אצלם משמעות שונה מזו שהעניקו לו חכמי ארץ-ישראל.

תלמיד לדרגת חבר הסנהדרין³⁶. על-פי זה פירשו אלון ואחרים את המשניות הנ"ל על רבי אלעזר בן עזריה 'שהושיבוהו בישיבה', במשמעות של מינוי וסמיכה³⁷.

ה'ישיבה' — במקורות תנאים

אם דברינו עד כה נכונים, הרי דומה כי ה'ישיבה' אליה מתמנים — עניינה 'בית-דין', סנהדרין, ולא 'אקדמיה' ללימוד תורה. לפי זה גם נבין כי יכול אדם להיות תלמיד חכם, אף-על-פי שלא זכה 'לשבת בישיבה'³⁸. ואמנם, במדרשי התנאים מוצגת ה'ישיבה' בעליל — כסנהדרין, ונביא כמה דוגמאות:

(א) ספרי במדבר פ"ס' צב (עמ' 93): 'אשר ידעת כי הם זקני העם' (במדבר יא טז) — אתה צריך לדעת אם ברורים הם לפני. כי הם זקני העם — מלמד שאין אדם יושב בישיבה של מטה אלא אם כן יושב בישיבה של מעלה³⁹, עד שהבריות מרגנות עליו ואומרות איש פלוני כשר וחסיד ונאה להיות חכם.

הפסוק כולו נדרש שם לעניין סנהדרין:

אספה לי — שתהא סנהדרין לשמי.
שבעים איש — שתהא סנהדרין של שבעים.

וברור שגם ההמשך שהבאנו עניינו סנהדרין, והיא נקראת 'ישיבה'.

(ב) ספרי דברים פ"ס' טז (26): 'בעת ההיא לאמר' (דברים א טז) — לשעבר הייתם ברשות עצמכם עכשיו הרי אתם עבדים משועבדים לצבור. מעשה ברבי יוחנן בן גורי ורבי אלעזר חסמא שהושיבם רבנן גמליאל בישיבה.

הדרשה היא לפסוק המתחיל 'ואצוה את שופטיכם' וברור שעניינה מינוי לדיינים.

36 תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, ח"א, עמ' 143; וראה שם עמ' 200, ומחקרים בתולדות ישראל, ח"ב עמ' 32—33; בדומה פירש ליברמן בתוספ' דמאי פ"ב ה"ג 'אבל חכם היושב בישיבה' — 'חכם שנתמנה ונסמך' (תוספתא כפשוטה עמ' 216) וראה גם דבריו בקרית ספר, יד (תרצ"ז) עמ' 331.

37 ראה גם, אפשטיין, מבואות לספרות התנאים עמ' 424, הסבור כי 'עיקר ביום שהושיבו את ר' פלוני בישיבה אין פרושו כלל יום שמינוהו נשיא, אלא שהושיבוהו בסנהדרין בין זקני הישיבה', והוא מציין לסנהדר' פ"ד מ"ד: מעלין אותו ומושיבין אותו ביניהן.

38 תוספ' דמאי פ"ב ה"ג (עמ' 71); ירושלמי שם פ"ב כב סע"ד—כג רע"א; בכורות ל, ב.

39 משפט קשה זה מתפרש כנראה בספרי זוטא שם, עמ' 271: 'אשר ידעת' — אתה צריך לדעת, כבר הן גלויין לפני. ד"א וכי צריך הקב"ה לומר למשה אשר ידעת, והלא גלוי לפניו מי שהוא ראוי לגדולה, אלא מלמד שכל זקן שחלק לו ראש הדור כבוד — מן השמים הסכימו על ידו'. והשווה ספרי דברים פ"ס' יג (עמ' 23) ואשימם בראשיכם וגו'.

(ג) ספרי במדבר פ"ס' נב (54): ... וכן הכתוב משבחו בבתי דינים במצרים שנאמר 'לישוב משפחת הישוב' (במדבר כו כד) ואין ישוב אלא בתי דינים, שנאמר 'ויבואו אליך כמבוא עם וישבו לפניך עמי' (יחזקאל לג לא), ואומר 'ועקב איש תם יושב אהלים' (בראשית כה כז).

ברור כאן הקשר בין השרש ישוב לבתי-דינים⁴⁰, ועל-פי זה נראה שגם עניינה של הדרשה הבאה בבית-דין:

ספרי דברים פ"ס' יג (22): רבן שמעון בן גמליאל אומר: אין כל ישיבה ישיבה יושבת עד שהבריות מרגנות אחריה ואומרות מה ראה איש פלוני לישוב ומה ראש איש פלוני שלא לישוב, לכך נאמר 'וידועים לשבטיכם' שיהו ידועים לכם⁴¹.

הדרשה הגנה לפסוק 'ואקח את ראשי שבטיכם ... ואתן אתם ראשים עליכם' (דברים א טו) וכבר העיר פינקלשטיין שהכוונה כנראה לבתי-דין⁴².

ה'ישיבה' בירושלמי

בירושלמי, אין שינוי במשמעות המושג 'ישיבה' לעומת מה שראינו עד כה. בכמה מקומות מובא המושג מתוך דברי תנאים, פעמיים בצורת 'הלכו ומינו את ר"א בן עזריה בישיבה'⁴³, ובסוגיה זהה בשני מקומות: 'שאל רבי מתיא את רבי אלעזר בן עזריה בישיבה'⁴⁴. במקום אחד מצוטטת הברייתא שבתוספ' דמאי פ"ב ה"ג⁴⁵, ובשני מקרים נוספים — מדברי אמוראים — נראה בבירור כי המדובר בפעולת 'סמיכה'⁴⁶.

40 ולמעלה ראינו: ולוט ישב — היום מינוה ארכי יודיקי (ב"ר פז, ג 519); הקשר בין ישיבה לבית-דין עולה גם מן החילוף בברייתות המקבילות שבסנהדרין לב, ב (ואין הערת מנטל, Studies שם, עמ' 222 הע' 339 נראית).

41 והשווה תוספ' עדיות פ"ג ה"א: 'וכשהושיבוהו (מנחם בן סונגאי) בישיבה היו תמהין עליו הכל' / וראה: ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ב, עמ' 184; והשווה מדרש תנאים עמ' 8.

42 ה'ישיבה' מופיעה בעוד שלושה מקומות במדרשי התנאים, ובכולם ניתן, על-פי מה שראינו, להתאים אותו פירוש: (א) ספרי דברים מז (113): שמא תאמר הריני לומד תורה בשביל שאיקרא חכם, בשביל שאשב בישיבה. (השווה: גדרים סב, א); (ב) ספרי דברים שכא (370): 'עם איש ישיבה' — אל תהי קורא איש ישיבה אלא איש ישיבה, מלמד שכולם ראויים לישוב בישיבה'. (ג) ספרי דברים שמו (403): ... דבר אחר: כשהנשיא מושיב זקנים בישיבה שלמטה, שמו הגדול משתבח מלמעלה.

43 ברכות פ"ד ז ע"ד; תעניות פ"ד סז ע"ד.

44 יומא פ"ח מה סע"ב = סנהדרין פ"י כז ע"ג; במקרה זה קשה להכריע למשמעות בית-דין, שכן הדיון שם יכול להתקיים במסגרת בית-מדרש.

45 דמאי פ"ב כב סע"ד—כג רע"א.

46 ביכורים פ"ג סה ע"ד; שבת פ"ב יג ע"ג (= הוריות פ"ג מח ע"ג); וראה: ליברמן, ירושלמי כפשוטו ע' 175. אך דומה כי בכל-זאת חדרה משמעות נוספת ל'ישוב' גם לירושלמי. בירוש' מכות פ"ב לא סוף ע"ד: 'מהו וישב עמם' (יהושע כ ד) רבנן דקיסרין בשם ר' שלמה שאם היה תלמיד חכם עושים לו בית ועד'.

ה'ישיבה' בבבלי

הגענו לעיקר בירורנו: כיצד מפרשים בבבלי את המושג 'ישיבה'. ואולם, כאן יש להבחין בין מובאות מדברי תנאים, אשר בוודאי משקפות את המשמעות הארץ-ישראלית המובהקת של 'ישיבה', לבין אותם מקומות בהם הבבליים מפרשים את המושג, או שהמונח בא בדבריהם. דומה שכאן נוכל להצביע במפורש על השימוש במושג 'ישיבה' כמקום שבו לומדים, ולא דווקא כבית-דין.

מבין 23 מקומות⁴⁷ בהם מופיעה 'ישיבה' בדפוסים (על מצב כתבי-היד נעיר להלן), רק 20 מורים על מקום, ולא פעולה⁴⁸. מתוך עשרים אלה, בארבעה מקומות הובאה ה'ישיבה' במסגרת הנראית כברייתא⁴⁹. לשלושה מהם מקבילות בספרות התנאים, ובכולם נראה כי אכן הכוונה לבית-דין. דוקא את ה'ברייתא' הרביעית, לה אין מקבילה בספרות התנאים, אין כל הכרח לפרש לעניין בית-דין:

ותניא ר' אליעזר אומר: המתפלל אחורי רבו, והנותן שלום לרבו, והמחזיר שלום לרבו, והחולק על ישיבתו של רבו, והאומר דבר שלא שמע מפי רבו, גורם לשכינה שתסתלק מישראל⁵⁰.

כאן מופיעה הישיבה במסגרת יחסי רב-תלמיד, ודומה שאנו מתקרבים למשמעות האחרת, זו שכנראה מתפתחת בבבלי.

47 ראה: קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, יז, 650—651; לענייננו חשובה אצלו ישיבה ג (ישיבה בקיבוץ חברים וחכמים במקום מיוחד), אך דווקא לישיבה א (מנחת הגוף) הכניס את פסחים קיט, א (המכיר מקום חבירו בישיבה) וב"ק טז, ב (הושיבו ישיבה על קברו) שעניינם לכאן; ולעומת זאת כמה מקומות שרשם בישיבה ג — הם 'פעולת הגוף' ואינן מעניין הישיבה שלנו, ראה להלן ובהערה הבאה.

48 תענית ז, ב—ח, א (ירבה בישיבה); ב"מ נה, א (ישיבת הדיינים); גדה ע, ב (ירבה בישיבה).
49 בכורות, לב, ב — עפ"י תוספתא דמאי פ"ב ה"ג; סנהדרין לב, ב — בהשואה לספרי דברים פיס' קמד (עמ' 200); נדרים סב, א על-פי ספרי דברים פיס' מח (עמ' 113).

50 ברכות כז, ב; בכ"מ ר' אלעזר בן חסמ', וכן בכ"י פלורנץ: ר' אלעזר בן חסמא. ובנוסחאות אחרים: ר' אלעזר חסמא (ראה: דק"ס שם, אות ש). נראה שהלכה זו כבני בבל דווקא, שאינם שואלים בשלום רבם, ואילו בני ארץ-ישראל אומרים 'שלום עליך רבי' (ומורי') — ראה: ירושלמי ברכות פ"ב ד ע"ב ('כך אינון נהגין גביהון'), ואוצר חילוף מנהגים, מהדורת ב"מ לוי, ירושלים תש"ב, עמ' 67. וראה מה שהעיר ל' גינצבורג, פרושים וחדושים בירושלמי, ח"א עמ' 243 וכן: M. Aberbach, The Relations between Master and Disciple in the Talmudic Age, Essays presented to Chief Rabbi Israel Brodie, London 1967, p. 14, n. 126. במאמר שעניינו מקביל לכאן, סנהדרין קי, א — לא נזכרה ישיבה (והשווה הנוסח בשאלות קורח, קלא). הרמב"ם, הל' ת"ת פ"ה ה"ב מסר: איהו חולק על רבו — זה שקובע לו מדרש ויושב ודורש ומלמד שלא ברשות רבו ורבו קיים, ואע"פ שרבו במדינה אחרת.

מבין שישה-עשר המקומות הנותרים, מצטרפות עוד שלוש מסורות לברייתות שראינו. בשלושת המקרים המאמר קשור לארץ-ישראל, ומוסר את הפורמולה הקדומה מתקופת התנאים: 'זקן ויושב בישיבה'⁵¹.

נשאר, אפוא, לבדיקה החומר הבבלי המובהק. במקורות אלו, כאמור, שני סוגים: פירושים בבבלי למאמרים ארץ-ישראליים המזכירים 'ישיבה', או דברי הבבלי על 'ישיבה', ראש ישיבה' ו'ישיבה של מעלה' שלא בהקשר הארץ-ישראלי. על אלה נוספו כמה מאמרים של אמוראי ארץ-ישראל; והצד השווה לכולם — אין אף מקרה אחד בו ה'ישיבה' מתפרשת כבית-דין, בכל מקרה משמעות המושג הנה מקום לימוד. נציין את הדוגמאות הבולטות:

(א) כתובות ק ג ע' א — ב: אמר להם: לחכמי ישראל אני צריך, נכנסו אצלו חכמי ישראל. אמר להן: אל תספדוני בעירות והושיבו ישיבה לאחר שלושים יום⁵². ... הושיבו ישיבה לאחר שלושים יום — דלא עדיפנא ממשא רבינו ... תלתין יומין ספדין ביממא וליליא, ומכאן ואילך ספדו ביממא וגרסי בליליא, או ספדו בליליא וגרסי ביממא, עד דספדי תריסר ירחי שתא.

ובכן, ה'ישיבה' שהושיבו — לגירסה היתה, וברור אפוא שהדברים מכוונים למקום לימוד, ובוודאי אין כאן עניין לבית-דין.

(ב) מועד ק ט ז ע"ב: 'ואלה שמות הגיבורים אשר לדוד יושב בשבת' וגו' (שמו"ב כג ח) מאי קאמר, א"ר אבהו הכי קאמר: ואלה שמות גבורותיו של דוד יושב בשבת, בשעה שהיה יושב בישיבה לא היה יושב על גבי כרים וכסתות⁵³ אלא ע"ג קרקע, דכל כמה דהוה רביה⁵⁴ עירה היאירי קיים הוה מתני להו לרבנן ע"ג כרים וכסתות, כי נח נפשיה [דעירא היאירי] הוה מתני דוד לרבנן והוה יתיב ע"ג קרקע, אמרו ליה ליתבי מר אכרים וכסתות ולא קביל עליה.

51 יומא עה, א: 'שאלו את רבי אלעזר: זקן ויושב בישיבה צריך ליטול רשות' וכו'. יומא כה, ב: 'אברהם אבינו — זקן ויושב בישיבה', ומתוך דרשת המלה 'זקן' הסיקו ש'מימיהן של אבותינו לא פרשה ישיבה מהם'; תגיגה יד, א: 'זקן — זה שראוי לישיבה'.

באותו עמוד בתגיגה מצויה דרשה אנונימית המזכירה אף היא ישיבה, ואין לדעת למה הכוונה, אף שבהמשך נמצאת הפורמולה הארץ-ישראלית השגורה: 'זקן ... בישיבה': 'כתוב אחד אומר: לבושה כחלק חיוור ושער ראשה כעמר נקא (דניאל ז, ט) וכתבי: קוצותיו תלתלים שחורות כעורב' (שה"ש ה יא), לא קשיא, כאן בישיבה כאן במלחמה. דאמר מר: אין לך נאה בישיבה אלא זקן'. יש לציין שבקטע גניזה חשוב מאוד TS F 2(1)204 (ראה עליו למקום אתר רוזנטל, תרביץ, מ, עמ' 196 הע' 12) מצאתי:

לא קשיא (כ)אן בזמן שיעור בישיבה (!) כאן בזמן ...

52 משפט זה איננו במקבילה בירושלמי כלאים פ"ט לב ע"א—ע"ב (= כתובות פ"ב לד ע"ד; בראשית רבה צו, ה — ראה שינויי נוסחאות שם, עמ' 1198, ובב"ר ק, ב עמ' 1284, וכן לא במקבילה בתנחומא ות"ב) ושמא לפנינו תוספת של הבבלי.

53 בכ"מ ועוד: ולא ע"ג כסתות.

54 ליתא בכל הנוסחאות.

שוב, דוד 'יושב בישיבה' — ומתני להו לרבנן.⁵⁵

(ג) בבא קמא טז ע"ב — יז ע"א: 'וכבוד עשו לו במותו' (דה"ב, לב לג) מלמד⁵⁶ שהושיבו ישיבה על קברו. פליגי בה ר' נתן ורבנן: חד אמר שלשה, וחד אמר שבעה ואמרי לה שלושים.

מתוך ההשוואה למקבילה הארץ-ישראלית מתברר שאכן הכוונה למקום לימוד תורה⁵⁷:

ר' יהודה בר סימון אמר: בית וועד בנו למעלה מקברו של חזקיהו, בשעה שהיו הולכים לשם היו אומרים לו למדנו.⁵⁸

מסתבר, אם כן, שה'ישיבה' בבבלי (לעומת ספרות התנאים) זהה ל'בית ועד' בארץ-ישראל.⁵⁹ מעין הדוגמה האחרונה מצינו גם במסורת הבאה, אם כי כאן הבבלי מוסר זאת בשם רבי יוחנן:

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: מלמד שחלה חזקיהו והלך ישעיהו והושיב ישיבה על פתחו. מכאן לת"ח שחלה שמושיבין ישיבה על פתחו.⁶⁰

בשני מקומות נוספים מזכיר ר' יוחנן 'ישיבה', ובשניהם משמעות הדברים קרובה למקום לימוד, ולא לבית-דין:

מכות י ע"א: א"ר יוחנן: הרב שגלה — מגלין ישיבתו עמו.⁶¹

55 במקרים הנ"ל מודה גודבלט שאין לפרש את כוונת הדברים לבית-דין, אך כדי להציל טיעונו שאין הבבליים קוראים ל'מקום לימוד' 'ישיבה', הוא מציע לתרגם כאן ישיבה — session (ובמקרהו של רבי לעיל אף טוען: 'either judicial or academic') (אף-על-פי שהבבלי שם אינו יכול להתפרש אלא לעניין לימוד); ואולם הדוגמה הבאה תלמד כי ה'ישיבה' אכן משמט הבבליים כמקום לימוד, הוזה לבית-ועד במקורות ארץ-ישראל.

56 מלמד — ליתא בכ"י פלורנץ; בכ"מ: אמר רבא שהושיבו... (ובדק"ס העיר שכך הוא בילקוט כ"י וברי"ף); בכ"י המבורג: אמר רב (וכן גם באה"ת ובילקוט דה"י כ"י — ראה: דק"ס; וכן בפירוש ר"ח, אוצר הגאונים, עמ' 18).

57 גודבלט, עפ"י המחלוקת של 3, 7 או 30 יום מעיר: 'clearly the passage reflects a temporary gathering' ואולם הערתו אינה לעניין, שכן לא ההיסטוריה חשובה כאן (כמה ימים האריכה הישיבה) אלא העובדה שהבבלי קורא למקום לימוד: 'ישיבה'.

58 איכה רבה פתיחתא כ"ה מהד' בובר עמ' 29. וכבר ביקשו חוקרים לזהות מבנה כזה בחפירות בית שערים, ראה: אביגד, בית שערים ג, ירושלים תשל"ב, עמ' 45; לעניין הלימוד 'על הקבר' ראה אוצר הגאונים ליבמות קכב, א, עמ' 241, ולמשקין עמ' 79 הערה א.

59 ו'בית ועד' בלשון ארץ-ישראל הנו גם 'בית-מדרש' בבבלי, ראה: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 489; ראה גם, ג. אלון, מחקרים בתולדות ישראל, תל אביב תשי"ח, עמ' 299—300.

60 רש"י: להושיב ישיבה — של תלמידים לעסוק בתורה על פתחו, שלא יהא רשות למלאך המות להכנס שם. המלים 'מכאן'... על פתחו' אינן בכ"י אוקספורד.

61 מן ההקשר שם ברור שהמדובר ביחסי לימוד: תלמיד שגלה — מגלין רבו עמו... אמר ר' זעירא מכאן שלא ישנה אדם לתלמיד שאינו הגון וכו'.

פסחים נג ב: ... דא"ר יוחנן: כל המטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים זוכה ויושב בישיבה של מעלה, שנאמר: 'כי בצל החכמה בצל הכסף'⁶².

הביטוי 'ישיבה של מעלה' מופיע בשני מקומות נוספים בבבלי. להלן נדון במקבילתו הארמית 'מתיבתא דרקייעא' ובמתרחש בשני אלה לעומת 'בית דין של מעלה'. כאן רק נעיר שאין כל סיבה לפרש 'ישיבה של מעלה' כבית-דין, אלא בעיקר כמקום לימוד. כך, על כל פנים, עולה מן המקורות הבאים:

(א) בבא מציעא פה ע"א: דאמר רב יהודה אמר רב, ואמרי לה אמר רבי חייה בר אבא אמר ר' יוחנן, ואמרי לה אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יוחנן: כל המלמד את בן חבירו תורה⁶³ זוכה ויושב בישיבה של מעלה, שנאמר: 'אם תשוב ואשיבך לפני תעמוד'.

אמנם כאן לא נתפרש מה מתרחש בישיבה של מעלה, אך העילה להכנסתו של אדם לשם — שמלמד (בן) חברו תורה, מרמזת שזהו המשך ללימוד תורה למטה, מידה כנגד מידה. לעומת זאת במקרה השני, אין כמעט מקום לספק כי אכן המדובר ב'אקדמיה' בה מתעסקים בהלכה:

(ב) בבא מציעא פו ע"א: ... וקא מיפלגי במתיבתא דרקייעא אם בהרת קודמת ... הקב"ה אומר טהור וכולהו מתיבתא דרקייעא אמרי טמא ... נפל פיתקא מרקייעא בפומבדיתא⁶⁴ רבה בר נחמני נתבקש בישיבה [כ"מ: ל"ישיבה] של מעלה.

במקרה זה לא רק שאין לפרש ישיבה כבית-דין, אלא שגם אין אפשרות לתרגמה כ-session. לפנינו גוף של חכמים החולק על הקב"ה בענייני הלכה. תופעה זו תתבהר יותר להלן בדיוננו על 'מתיבתא דרקייעא'.

דומה שלמסורות אלה מצטרפת גם זו שבבבא בתרא ככ ע"א: 'דא"ר אמי בישיבה הלך אחר חכמה⁶⁵ במסיבה הלך אחר זקנה. אמר רב אשי: והוא דמפליג בחכמה, והוא דמפליג בזקנה'. נראה שיש לקבל כאן את הפירוש המובא בדברי רגמ"ה: 'בבית המדרש היו יושבין לפי חכמתן, אע"פ שהוא בחור, והושיבו למעלה'. ממקור זה נרמז שחכמים ישבו במקום קבוע בבית-המדרש. כוונתי לדון בתופעה זו בהרחבה במקום אחר⁶⁶.

62 ובכ"מ נוסף: והחכמה תהיה בעליה.

63 בכ"י פלורנץ: כל המלמד לחברו תורה.

64 בכ"י פלורנץ: נפל פיתקא ארישא דאביי, וכן בכ"י המבורג. בגליון של כ"י רומי ב: בפומבדיתא ארישא דאביי (דק"ס). באגרת רב שרירא גאון, נו"צ עמ' 87: ונפל פיתקי בפום בדיתא דרבה בר נחמני נתבקש לישיבה (בישיבה) של מעלה, ואילו בנו"ס: ונפל פסתק' (פתקא) מן שמיא בפומבדיתא ...

65 בכ"י וטיקן 115: בישיבה כלך אצל חכמה, ובמסיבה כלך אצל זקנה.

66 ושמא יש לצרף לכאן גם את פסחים קיח, ב—קט, א: 'מאי כי ליושבים לפני ה' (יהיה סחרה

ראש ישיבה

קטעים סמוכים במס' ברכות נו ע"א, בסוגיה הדנה בפתרון חלומות⁶⁷ — קשורים לענייננו. בנוסח שבדפוסים נמצא המאמר הבא:

הרואה אווז בחלום יצפה לחכמה, שנאמר 'חכמות בחוץ תרנה' (משלי א כ), והבא עליה הוי ראש ישיבה. אמר רב אשי: אני ראיתיה ובאתי עליה וסלקית לגדולה.

גודבלט⁶⁸ העיר אל נכון כי הנוסח בכי"מ: 'בא עליה יצפה לגדולה'⁶⁹, וישיבה אין כאן. לדעתו גירסת כי"מ היא הנכונה, כיוון שהיא מתאימה לדברי רב אשי. אפשר, כמובן, לומר את ההפך: בשל דברי רב אשי תיקנו את הנאמר למעלה. רש"י על כל פנים [וכן בד"ו] כבר גרס 'הוי ראש ישיבה' ופירש: שמכריו ומצווה לרבים. כמו"כ, לפחות קטע גניזה אחד שמר על המלה 'ישיבה' בטקסט, אם כי קשה לשחזר את הטקסט שהיה לפניו⁷⁰.

כך או כך, בקטע שני באותה סוגיה ארוכה מופיע 'ראש ישיבה' לפי כל העדויות, ואולי גם 'ראש כלה'. להלן הנוסח שבדפוס:

הנכנס לאגם בחלום נעשה ראש ישיבה, ליער נעשה ראש לבני כלה. רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע חזו חלמא. רב פפא דעייל לאגמא נעשה ראש ישיבה, רב

לאכל ולשבעה ולמכסה עתיק; ישעיה כג, יח — רוב כה"י משלימים הפסוק), אמר רבי אלעזר (כ"מ: ר' אליעזר, ואילו בכ"י אוקספורד ואה"ת: א"ר אלעזר): זה המכיר מקום חבירו בישיבה. איכא דאמרי אמר ר"א זה המקבל פני חבירו בישיבה. הביטוי 'מכיר את מקומו' ידוע ממשנת סנהדרין (פ"ד מ"ד) כציון למקום קבוע בין שלוש שורות של תלמידי-חכמים שיושבים לפני הסנהדרין (וחוזר על ביטוי זה רבי נתן הבבלי, נויבאור, ח"ב, עמ' 87), וקרוב לזה פירשו כאן המפרשים. ואולם אין אישור ל'מכיר מקום' בכתבי-היד שלפנינו. בכי"מ: המכיר פני חבירו ואילו באוקס': המסביר פני...; בקטע גניזה TS F2(1) 95: זה המקבל פני רבו בישיבה, ואמרי לה זה המכיר פני רבו () (ואולם בקטע גניזה אחר, Cam. West. Talm. I, 15, נמצא קרוב מאוד לדפוס, ובו אמנם 'זה במכיר מקום חבירו בישיבה').

67 למבנה של הקטע כולו, מנד, ע"א—נו, ע"ב המכונה על-ידי ר"א וייס 'מסכת חלומות', ראה בספרו: על היצירה הספרותית של האמוראים, ניו-יורק תשכ"ב, עמ' 264—270.

68 בספרו הנ"ל, עמ' 73.

69 וכן בכ"י פלורנץ: אם בא עליה עולה לגדולה, ובכ"א: בא עליה בחלו' עולה לגדולה. וכן בקטע גניזה TS F 9, 59: אם בא עליה עולה לגדולה.

70 TS F 2(1) 59: 'יצפה לחכמה שנ' חכמ' בחוץ תרונה א] [לישיבה עולה לגדולה אמ' רב אשי א] [וסליקי לגדולה'. לעומת זאת בקטע גניזה אחר, TS F 1(1) 46, שונה הנוסח לחלוטין: 'בא עליה מובטח לו שהוא בן העולם הבא ושנותיו קצורות'. בילקוט משלי תתקלא הובא רק החלק הראשון של המאמר (הרואה... יצפה לחכמה) אך אין לומר שלא היה לפניו ההמשך, אלא שביקש לדרוש רק את הפסוק במשלי א.

הוא בריה דרב יהושע דעייל ליער נעשה ראש לבני כלה. איכא דאמרי: תרוייהו לאגמא עיילי, אלא רב פפא דתלי טבלא נעשה ראש ישיבה, רב הונא בריה דרב יהושע דלא תלי טבלא נעשה לבני כלה. אמר רב אשי: אנא עיילית לאגמא ותלי טבלא ונבחי בה נבוחי.

שינויי הנוסח לקטע זה מרובים ביותר⁷¹, אך הצד השווה לכולם — כולם גורסים 'ראש ישיבה', ומוסרים כי רב פפא נעשה ראש ישיבה. מכיוון שרב אשי מתייחס למסורת אנונימית זו, אנו רשאים להניח שהתואר קיים במאה הרביעית, וכפי שנראה להלן מצב דומה קיים גם לגבי המקבילה הארמית 'ריש מתיבתא'.

נסכם את התמונה שנתקבלה. מן המקורות התנאיים מסתבר, כמעט ללא ספק, שה'ישיבה' שימשה כ'סנהדרין'⁷², משמעות זו נקשרת עם הפועל 'להושיב', שעניינו 'למנות'. במובן זה

71 נעיר תחילה כי סדר הדברים בכתב־היד ובקטעי הגניזה לכל 'מסכת חלומות' שונה לחלוטין מן הנמצא בדפוסים. כך, למשל, בכ"י פלורנץ נמצא קטע זה בדף נו, ב. אחרי 'אם גולחתי וסר ממני כתי' שם, בא המשפט מגו, א 'המגלח ראש בחלום שם טוב יוצא בו, ראשו וזקנו ... דלוי' ואז: 'הנכנס ליער ... ונבחי נבוחי. הרואה גמל בחלום' (כלומר שוב דף נו, ב).

אשר לשינויי הנוסח המרובים, אעיר רק על שתי תופעות חשובות:

(1) כמעט כל כתב־היד (אוקספורד, פלורנץ, פריז, וכן כמה קטעי גניזה: TS F 1(1) 41; TS F 1(1) 46 — רק כ"מ יוצא מכלל זה, אך המעיין יראה שהסופר שיבש ודילג כאן משפט שלם) מקדימים ה נ כ נ ס ל י ע ר לנכנס לאגם.

(2) ב כ ו ל מ — אין במשפט הראשון 'ראש לבני כלה'. בכ"א: ראש ל ח ב ר ו (כך גם בית נתן. בכ"י פריז: ראש לחבריו, ובכ"י פל: ראש לבני גולה. שלושת כתב־היד אף מצרפים למשפט הראשון (נעשה ראש ישיבה): והוא דתלי בה טבלא (בפל: והני מלי דאית ליה טבלא), וכן בקטע גניזה TS F 1(1) 41: 'הנכנס ליער בח' הווי ראש חבירי, לאגם הווי ראש ישיבה והני מלי דאית ליה טבלא' (וקרוב מאוד לזה קטע גני' שני: TS F 1(1) 46).

לאור שתי תופעות אלה בטלים לגמרי דברי גודבלט בספרו, עמ' 88. הוא מצטט את המשפט בנוסח הדפוסים, וללא כל הודקקות לנוסחים בדוקים מגיע למסקנה מרחיקת לכת: 'The question arises whether we have an ascending or descending order of rank in this source. If ascending, then rosh-yeshiva is not the highest position. These arguments are by no means decisive, still they suffice to qualify the usual assumption that the rosh metivta mentioned in BT is everywhere identical to the Geonic office of the same title'. כלומר, מתוך הסדר בדפוס, כשראש ישיבה קודם לראש כלה, מסיק גודבלט שמעמדו כאן נחות לראש כלה, ושנא אין זה כלל 'ראש ישיבה' המוכר לנו מתקופת הגאונים. כאמור, בכל העדויות של הטקסט סדר הדברים הפוך, ראש ישיבה נמצא במקום השני, וכמו־כן אין לפנינו בשום נוסח 'ראש כלה' (מכל זה התעלם גודבלט גם בע' 156 שם). ועוד הערה לנוסח הסוגיה הנ"ל: בקטע השני — על רב פפא ורב הונא בריה דר"י — נמצא בכל הנוסחאות על רב פפא שנעשה ראש ישיבה, ואילו רב הונא נהיה 'ריש כלה' רק בכ"א. בכ"י פל: נעשה ראש לבני גולה, ואילו בקטעי הגניזה שוב: נעשה ראש חבירי. ואשר ל'איכא דאמרי' — כל המשפט אינו בקטעי הגניזה, ורק כאן מופיע בכתב־היד האחרים (פריז, פל' ושוב א') 'ראש כלה' (ואילו בכ"מ: ראש לכל בני הגולה).

72 נזכיר כאן השערות של ש"ד גוייטין, סדרי החינוך בימי הגאונים, 'ירושלים תשכ"ב, ע' יג,

מופיע המונח 'ישיבה' בתלמודים במובאות של חומר תנאי או בדיונים בשאלת המינוי. בבבלי, לעומת זאת, מסתמן שינוי ברור בשימוש במושג 'ישיבה', ועניינו (גם בפיהם של אמוראי ארץ-ישראל): מקום שבו לומדים ('גרסי', 'מתני' להו לרבנן). מושג זה אף מחליף את 'בית הוועד' שבמקורות הארץ-ישראליים. לא זו בלבד, אלא שמצאנו כי הצירוף 'ראש ישיבה' מופיע כבר במאה הרביעית (להלן יתברר שבאותה תקופה מופיע גם 'ריש מתיבתא'), דבר המקרב אותנו להירארכיה המוכרת בישיבה המאוחרת יותר. ואולם, ניתן להניח כי הצורה 'מתיבתא' היתה שגורה יותר בפיהם של אמוראי בבל. בדיקת משמעותו המוסדית של מונח זה תלמדנו כי אכן אנו מתקרבים למשמעות המקובלת של 'הישיבה' ההיסטורית.

מתיבתא

את המונח 'מתיבתא' מצאנו בעשרים-ושבעה מקומות בבבלי⁷³. מתוכם מופיע הצירוף 'מתיבתא דרקייעא' בשש סוגיות⁷⁴, ואילו הצירוף 'ריש מתיבתא' בחמש סוגיות⁷⁵. לדעתנו דווקא הצירופים הנ"ל מלמדים על משמעות ה'ישיבה' הבבליית כהווייתה, ולכן נקדים לברר את התופעות של הצירופים, ועל-פיהם לבסוף את ה'מתיבתא' כמלה בודדת. נעיר תחילה כי בשלושה מקומות (כנראה) אין 'מתיבתא' באה במשמעות המוסדית, אלא כציון ליחידה ספרותית של תלמיד, מדודה וקבועה, כפי ששיערו אותה בישיבה⁷⁶.

שבמאמר מוסגר מציע ש'ישיבה' היא כנראה תרגום של המלה היוונית *synédrion* וראה גם: ח' רבין, Qumran Studies, Oxford 1957, עמ' 103–104, המבקש למצוא קשר בין 'ישיבה' שבחז"ל ל'מושב' במגילת ברית דמשק.

73 ראה: קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, יו, עמ' 716–717; מרשימתו נשמטו המקומות הבאים: ערבין כא א; כתובות יז א = סנהדרין יד א; גטין ו א; נדרים פא א.

74 ברכות יח ב (פעמיים); תענית כא ב; סוטה ז ב = ב"ק צב ב = מכות יא ב; גטין סח א; בבא מציעא פה ב; בבא מציעא פו א (פעמיים).

75 ברכות כז ב; ברכות נו א; שבת קיד א; בבא בתרא יב ב; נדה יד ב.

76 ראה: א"ש רחנטל, תרביץ מ' (תשל"א), עמ' 193–196; שלושת המקומות: ברכות כ א (ואנן קא מתנינן בעוקצין תליסר מתיבתא) והמקבילה בתענית כד ב וסנהדרין קו ב; ב"ק קיז א (מסיים מתיבתא דיומא לרבנן); וכנראה גם גטין סח א: וכל יומא סליק לרקיע (אבל בכ"מ ובכ"ו 130: למתיבתא דרקייעא) וגמר מתיבתא דרקייעא ונחית לארעא וגמר מתיבתא דארעא. (אבל בכ"י ארס 969 – ראה תיאורו אצל פלדבלום, דק"ס לגטין עמ' 9–10 – ובאה"ת: 'וגמר מתיבתא דרקייעא', ובהמשך שם רק בכ"י ארס: ממתיבתא דארעא). ומתיבות אלה, כפי שציינו אסף (תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 350), זוסמן, סוגיות בבליות לסדרים זרעים וטהרות, ירושלים תשכ"ט, (דיסרטציה) עמ' 61–62, הערה 76 ורחנטל שם, הן הן הנזכרות בין השאר, באיגרת רש"ג בנו"צ עמ' 4–93: 'דהכי תקין רבנן לתנויי בכל כלה תרתי סרי מתיבתא', כפי שכעת מתברר מקטע הגניזה שפרסם רחנטל שם, עמ' 196. וכעת מצאתי עוד 'מתיבה' כזאת, בקטע גניזה TS F1(1) 41 לברכות נו א: 'א' ליה שבור מלכא לשמואל... וטחנו בכ קשיתא בפר הודיה דדהבא היר' היר' וחזא. מתיבה ברהדיא מפשר חלמי הוה, מאן דיהב ליה זוזא...'. (עכ"פ לפי כ"מ וכ"ו 130 לגטין הנ"ל, אין סוגיה זו יוצאת מרשימת המקורות ל'מתיבתא דרקייעא' גם במשמעות המקובלת).

מתיבתא דרקייעא

ראינו למעלה שלושה מקרים של 'ישיבה של מעלה'. לגבי שניים מהם לא נתפרש מה נעשה באותה ישיבה, ואילו במקרה השלישי (בבא מציעא פו ע"א) מתבקש רבה ל'ישיבה של מעלה', ונראה שם בבירור שהיא היא ה'מתיבתא דרקייעא' בה נתקיימה המחלוקת הנזכרת שם. והנה, גם לגבי מושג זה מהרהר גודבלט⁷⁷ שמא לא 'heavenly academy' לפנינו, אלא 'heavenly court' או: 'session in heaven'. דומה כי העיון במקורות כולם אינו מצדיק ספק זה.

(א) בבא מציעא פו ע"א — קא מיפלגי במתיבתא דרקייעא, אם בהרת קודמת לשער לבן — טמא, ואם שער לבן קודם לבהרת — טהור; ספק — הקב"ה אומר טהור וכולהו מתיבתא דרקייעא אמרי טמא⁷⁸.

כיוון שמופיעה כאן 'מתיבתא דרקייעא' פעמיים ובהקשרים שונים, ניתן לבחון את המשמעות המדויקת של המלה. אמנם אפשר היה לפרש 'קא מיפלגי במתיבתא דרקייעא' שחלקו in the heavenly session, אך אז אין כל משמעות למשפט השני: 'הקב"ה אומר טהור וכולהו מתיבתא דרקייעא אמרי (?! all the heavenly session say) טמא'. כמו־כן, אין הסיפור מתאים לסיטואציה של בית־דין (וכי איכא ספיקא קמי שמיא?). לפנינו מחלוקת בהלכה, דוגמת המחלוקת המתקיימות בין חכמים בישיבה, ו'מתיבתא דרקייעא' הנו כינוי לגוף החכמים היושבים בישיבה של מעלה ועוסקים בהלכה. בדברי אגדה אחרים אף מתפרש מה בדיוק מתרחש במתיבתא דרקייעא:

(ב) סוטה ז, ע"ב⁷⁹ — א"ר שמואל אמר רבי יוחנן⁸⁰, מאי דכתיב: 'יחי ראובן ואל ימות ... וזאת ליהודה' (דברים לג, ו—ז), כל אותן שנים שהיו ישראל במדבר היו עצמותיו של יהודה מגולגלין בארון עד שעמד משה ובקש עליו רחמים וכו'. הקטע ממשיך בעברית, וכנראה אלה עדיין דברי רבי יוחנן, עד 'שמע ה' קול יהודה'. מכאן מעבר לארמית, ודומה כי זו כבר תוספת בבליית על דרשתו של ר' יוחנן:

על איבריה לשפא, ולא הוה קא מעיילין ליה⁸¹ למתיבתא דרקייעא — ואל עמו

77 עמ' 86.

78 בכ"י פלורנץ: ספק מאי, אמ' הקב"ה טהור, מתיבתא דרקייעא אמרי טמא.

79 וכן בבא קמא צב א; מכות יא ב.

80 בב"ק ובמכות: רבי יוחנן.

81 בב"ק: לא הוה קא מסקי למתיבתא דרקייעא, וכן בכ"מ שם: קא מסקי ליה למתיבתא (וכן בכ"ה ובאה"ת), ובכ"פ: לא הוה מעיילי ליה (= סוטה, מכות).

תביאנו'. ולא הוה קא ידע משקל ומטרח בהדי רבנן⁸² — 'ידי רב לו'. לא הוה קא סלקא ליה שמעתא אליבא דהילכתא⁸³ — 'עזר מצריו תהיה'.

ודאי שאין כאן עניין לבית-דין במובן המקובל, אך מה שחשוב עוד יותר לענייננו הוא כי נראה שאין המתיבתא דרקייעא' אלא העתקה של המתיבתא הקיימת בין אמוראי בבל. במתיבתא זו נושאים ונותנים ב'שמעתא', ומשתדלים שהדברים יתקבלו כהלכה (ראה רש"י לסוטה שם)⁸⁴. ממקום אחר משמע שהמתיבתא דרקייעא' מתקיימת דרך קבע, יום יום:

אבא אומנא הוה אתי ליה שלמא ממתיבתא דרקייעא כל יומא. ולאביי כל יומא דשבתא, לרבא כל מעלי יומא דכפורי⁸⁵.

אף ממקום נוסף⁸⁶ מסתבר קיומה ה'קבוע' של המתיבתא דרקייעא, שכן בשעה ששמואל מוצא את לוי בבית-הקברות, מספר הלה שמונעים ממנו להיכנס למתיבתא דרקייעא כמניין השנים שלא נכנס הוא למתיבתא דר' אפס⁸⁷.

82 בב"ק כ"י המבורג: למשקל ולמיטרה בהדי...; ובכ"ר: למטרה ולמשקל בני רבנן. וגם במכות בכ"מ: למשקל ומיטרי (ורא' גם דק"ס); וכן בשאלות מקץ, לב (מהדורת מירסקי עמ' רטו): ולמטרא.

83 במכות: לא הוה ידע לפרוקי קושיא.

84 וכבר ייחסו לרבי עקיבא את הרעיון 'כשם שהשואל שואל למטן כך למעלן... כשם שנושאים ונותנים בהלכה למטן כך נושאים ונותנים בהלכה למעלן' (תנחומא שמות, יח); וראה: אורבך, חז"ל, עמ' 273.

85 תענית כא, ב; ואולם יש לבדוק אחרי מהימנות הגרסה שבדפוסים. בכמה כתבי-יד (אוקספורד 366, מינכן 140; אבל לא מ' 95); גירסאות אדלר⁸⁴, ברגמ"ה ובמיוחס (רש"י) מ' ק"ע א (ראה: מלטר עמ' 89; ובדק"ס העיר שגם באה"ת ובמנוה"מ וביחסין ע' אבא אומנא כך הגירסא).

86 ברכות יח ב.

87 כך בדפוסים: 'כל כי הנך שני דלא סליקת למתיבתא דר' אפס ואתלישתיה לדעתיה לא מעיילין לך למתיבתא דרקייעא'. אבל בכתב-יד אין זה ברור אם כאותו מספר שנים ימנעו ממנו הכניסה, או שימנעו ממנו כניסה בגלל אותן שנים שלא נכנס לר' אפס. בכ"י פל': 'דאמרי הואיל וכל הנך שני לא אזלת... לא מעלינן לך' וכו'. וקרוב לזה בכ"י פ' שהביא בדק"ס, וכן בקטע גניזה אוקס' Hebr. c. 65, 11: 'דאמ' כל הנך שני דלא מעלי לתבתא (כך בכה"י) דר' אפס... השתא נמי לא איעול למתיבתא דרקייעא'. מאגדה זו אף משתמע שהתכמים עולים למתיבתא דרקייעא — ואחרי-כך חוזרים לבית-הקברות. כך פוגש אחר-כך שמואל את אביו, שמתחילה נאמר עליו 'סליק למתיבתא דרקייעא'. ואמנם זוהי התמונה המתקבלת גם ממקור אחר למתיבתא דרקייעא' — בבא מציעא פה ב. שם מספר תלמיד אחד כי ביקש מאלהיו לראות החכמים 'כי סלקי למתיבתא דרקייעא. אמר ליה: בכולהו מצית לאסתכלי בהו לבר מגוהרקא דר' חייא, דלא תסתכל ביה. מאי סימניה? בכולהו, אזלי מלאכי כי סלקי ונחית, לבר מגוהרקא דר' חייא דמנפשיה סליק ונחית'. בכ"י המ' שם: 'דאמרי לאלהיו אחזי לי רבנן צדיקי כי סלקי ונחתי (כך גם בכ"י מ' ורומי) למתיבתא דרקייעא'.

על גוהרקא — ראה פ' הגאונים לטהרות עמ' 14: כמין קתדרא פ' כורסי (וראה הערת אפשטיין, שם); וגייגר בתוס' הערוך השלם עמ' 117 (כסא, אלנא, מטה). וראה גם S. Telegdi, 'Essai sur la Phonétique des Emprunts Iraniens en Araméen Talmudique', JA 226 (1935), p. 236, n. 38.

'מתיבתא דרקי'עא' — ו'בית-דין של מעלה'

ייחודה של 'מתיבתא דרקי'עא', כמקום לימוד, לעומת heavenly court, יתברר עוד יותר אם נשווה אותו לביטוי אחר השגור בפיהם של חז"ל, והוא: בית-דין של מעלה. על התפתחותו של רעיון זה עמד א' אורבך⁸⁸, אך לענייננו חשוב לציין שדווקא 'בית-דין של מעלה', הורכב כנראה מ'פמליא של מעלה' (אורבך, שם, עמ' 145) הוא הוא שיושב כבית-דין, ותפקידיו מגוונים: בזמנים קבועים — כמו בית-דין של מטה⁸⁹ — הוא דן את הבריות, כיחידים וכציבור, ויש שבכוחו למחול בשעה שאין בית-דין של מטה רשאים⁹⁰. בית-דין של מעלה אף נותן אישור למעשיהם של בית-דין של מטה⁹¹, ובשעה שבית-דין של מטה משהים פעולתם, עושים זאת במקומם בית-דין של מעלה⁹². כל האמור לעיל באשר ל'בית-דין של מעלה' אינו ב'מתיבתא דרקי'עא'. ב'מתיבתא דרקי'עא' משתתפים דווקא חכמים לאחר מותם⁹³ (וכן מי שתמך בחכמים — פסחים גג ע"ב), ולא פמליה של מעלה, ואין היא אלא בבואה של פעילות החכמים עלי אדמות; אין עולים לשם אלא 'למשקל ולמטרח בשמעתא', 'לפרוקי קשיא' ו'לפלוגי' בדיני טומאה וטהרה וכיוצא באלה.

'ריש מתיבתא' — 'מלך'

הצירוף 'ריש מתיבתא' מופיע חמש פעמים בדפוסי התלמוד הבבלי⁹⁴, וכבר במבט ראשון מתברר שאין זה ראש session של לימוד, אלא ראש שמתמנה או נבחר לתפקיד

88 ראה: חז"ל, פרקי אמונות ודעות, ירושלים, תשל"א, עמ' 145, 159, 273; גודבלט בספרו (עמ' 68) יוצא נגד אורבך שביקש להראות שכבר תנאים מדברים על ב"ד של מעלה. לדעתו המקור היחיד לטענת אורבך הנו בדברי רשב"י (ראה: אורבך, שם, עמ' 156 הערה 63) — אך אין הצדק עם המבקר, שכן מצינו כמה מאמרי תנאים המדברים על בית-דין של מעלה: מכות יג ב — רבי עקיבא; שבועות כא א — בשם רשב"י (ובמקבילה בתמורה ג א — ב בשם רבי מאיר); וכן בברייתא אנונימית בשבת קט ב, שכנראה ששמואל כבר מתבסס עליה.

89 שבת קט ב: בשני ובחמישי.

90 מכות יג ב; אך גם להיפך: שבועות כא א = תמורה ג א — ב; ראה גם: ירושלמי סנהדרין פ"א יח ע"א; שיר השירים רבה ח ט.

91 ירושלמי ברכות פ"ט ד ע"ג; מכות כג ב.

92 ירושלמי ראש השנה פ"ב נח ע"ב.

93 והיא היא הישיבה של צדיקים, שהקב"ה עתיד למנות, קוה"ר א יא. גם פרקיו בן באבוי רואה כך את ה'ישיבה של מעלה': 'ואף חכמ' לעולם הבא מתעסקין בתורה שבעל פה בישיבה שלמעלה שכך כת' זכרו תורת משה עבדי וגו' ואמר רב חייא בר אשי אמ' רב תלמידי חכמ' אין להם מנוחה [לא בעולם הזה] ולא בעולם הבא שנאמר מחיל אל חיל וגו' מחיל זו ישיבה שלמטה אל חיל זו ישיבה שלמעלה יראה אל אלהים בציון בישיבה שלמעלה שאין ציון אלא ישיבה'. גנוי שכתר, ח"ב, עמ' 572. ולדרשת 'ציון' — 'ישיבה' השווה: תרביץ ב' תרצ"א עמ' 396.

94 ראה לעיל, הצ' 75; על מקומות נוספים בכתבייד נעיר להלן.

מוגדר⁹⁵, — כפי שיתברר להלן תפקיד של הוראה ברבים בראש מסגרת של חכמים. שני המקרים בהם הביטוי 'ריש מתיבתא' מתייחס לחכם בבלי, מתייחסים למי שפעלו באמצע המאה הרביעית (אביי)⁹⁶ או ראשית המאה ה-5⁹⁷. שימוש סתמי בביטוי, לעתים כניסוח או פירוש של מעשים שארעו בארץ-ישראל, אף הוא מלמד על משמעותו של התפקיד. על רבי יהודה הנשיא נאמר: 'ריש מתיבתא הוא, ושיכחי רבנן קמיה, ומחדדי שמעתיה'⁹⁸. לדברי רבי יוחנן 'איהו ת"ח כל ששואלין אותו הלכה בכל מקום ואומרה'⁹⁹ מובאת בבבלי תוספת כי 'נפקא מינה למנוייה פרנס על הציבור. אי בחדא מסכתא — באתריה, אי בכלי תנויה¹⁰⁰ — בריש מתיבתא. ובכן לא זו בלבד שאין ריש מתיבתא ראש לכמה תלמידים, אלא שדרגתו חורגת ממינוי לוקאלי ('באתריה') ונתפסת כעמדה מרכזית יותר בקרב יהודי בבל, או על כל פנים בקרב חכמי בבל. המתמנה למשרה זו — 'אימתו'¹⁰¹ נופלת בעולם (ברכות נו, ע"א).

ממקום אחד מתברר שכבר בתקופת האמוראים נזקקו לפועל 'למלוך' כציון למי שיושב ב'ריש מתיבתא': 'ריש מתיבתא דמליך¹⁰² במתא מחסיא טביומי חתים'¹⁰³. יש שבכתבי-יד מחליפה מלה זו — מלך — את הביטוי ריש מתיבתא, וכך מצינו בכ"מ לברכות כז ע"ב שאומרים לרב אלעזר בן עזריה: 'ניקום מר ונימליך'¹⁰⁴. ואולם התופעה קיימת גם בכיוון הפוך, ואם בדפוסי התלמוד מצינו שאמרו לאביי 'מלכא הוית — קאי אמורא עלך', הרי שבכמה כ"י (ראה: דק"ס) גרסו: 'כי הוות ריש מתיבתא — קאי עילוך אמורא'¹⁰⁵.

95 בב"ב יב ב: 'אימנו רבנן לאותובי (כך בכ"י ה) לרב אחא מדפתי ברישא, וכך בנוסח הדפוסים בבבלי ברכות כז ב: 'ניחא ליה למר דליהוי ריש מתיבתא'.

96 בקטע גניזה, לניגורד-אנטונין 332: רבא.

97 מר בר רב אשי.

98 גדה יד, ב; בכ"י 111: ומחדדן שמעתי.

99 שבת קיד א.

100 בכתבי-יד: כולי תלמודא — ראה: דק"ס הע' ס; על מקום זה, ועל 'תנויי', העירו בין השאר אלבק, מחקרים בברייטא ובתוספתא, עמ' 186 (וראה שם, עמ' 14 הערה 2); אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 987 הערה 2; א"ש רוזנטל, לשונות סופרים, יובל שי, רמת גן תשי"ח, עמ' 302; ולסיכום החומר ראה זוסמן, בדיסרטציה, הנ"ל, עמ' 61 הע' 75, ולדעתו 'כולי תנויי' = כל חומר הלימודים המקובל בישיבה, תלמוד (משנה עם פירוש). גודבלט, עמ' 61 הערה 75 ממעט בחשיבות מסורת זו שבשבת, ואינו רואה כאן ציון לריש מתיבתא המוכר מתקופה מאוחרת יותר: 'Surely eligibility for the supreme position in rabbinic circles required greater qualifications than those mentioned here'. אין דבריו לעניין כלל, שכן המדובר כאן בהיקף ידיעות (איהו ת"ח) כתנאי למינוי רם, ולא על סגולות אישיות וכיוצ"ב.

101 בכ"מ כ"פ ובית נתן: ודחלי כולי עלמא מינך. (אבל בקטע לניגורד הנ"ל — חסר).

102 בכ"י המבורג שם בהמשך: 'כדמלו בי עשרה מלך פתח ותני'.

103 בבא בתרא יב ב.

104 אבל בכ"י פל': ריש מתיבתא.

105 ברכות נו א; ואף בקטע גניזה, לניגורד-אנטונין 332 (ראה: כץ, 'זר לגבורות', קובץ

ואמנם, הבדיקה בתלמוד מלמדת כי בעשרה מקומות מדובר על חכמים מסוימים ש'מלכו' — וכולם אכן שימשו כראשי-ישיבה¹⁰⁶.

אין כל יסוד, אם כן, לטענה שהמושג 'מלך' מופיע רק מתקופת הגאונים כביטוי המיוחד לפעולתו של 'ראש ישיבה'¹⁰⁷. ה'מלכים' שצוינו בבבלי הם מן המאה הרביעית והחמישית (רבה, רב יוסף, רבא, רב אשי, מר בר רב אשי ורב אחא מדפתי) ורק שניים מסוף המאה השלישית (רב הונא ורב חסדא)¹⁰⁸. הכינוי לשמואל — 'שבור מלכא' — מופיע אף הוא בעיקר בפיו של רבא (ופעם בפי רב נחמן), ואחריו בפיו של רב פפא על רבה; חכמי הדור הראשון לא השתמשו בתואר זה כלל.

בהמשך ובהתאמה לשימוש 'מלך' בתלמוד, משתמש גם רב שרירא גאון באיגרתו ב'מלך' רק מרב הונא¹⁰⁹, ושמא לפנינו כבר בתלמוד עדות לשונות להתפתחותה של ישיבה

מחקרים... מוגש לר' זלמן שז"ר, ירושלים תשל"ג, עמ' 594, ובגנזי תלמוד ירושלים תשל"ו עמ' 18: 'לאביי א' ליה] מתיבתא וקאים עלך אמורא; ואולם בקטע גניזה אחר, וחשוב לדעתי (ראה לעיל, הע' 76) TS F 1 (1) 41: 'לאביי א' ליה מלכת וקאיי עילוך אמורא' וכן בכ"י פל': מלכא הוית.

106 ברכות נו א — אביי. ברכות סב א — רבא (רבא מקמי דהוה רישא... בתר דמלך...; בכ"מ: מקמי דמלך... כי מלך והוה ריש מתיבתא, ואילו בב"נ ובכ"פ (דק"ס): ... כי הוה ריש מתיבתא) ברכות סד א והוריות יד א — רבה ורב יוסף. ובכ"מ שם גם בראשית המשפט: 'לא קבל עליה מלכות א' וראה דק"ס שם, אות י'. שבת קנו, א — רב אשי; מגילה ז, ב — רבה. ב"ב יב, ב — מר בר רב אשי; גטין סב א — רב הונא ורב חסדא. ובשני מקומות על חכמים בארץ ישראל: תענית כא א — ר' יוחנן. שבת נט ב (כתובות קג, ב) — ר' חנינא בר חמא. ושמא יש לקשור לכאן את הכינוי 'שבור מלכא' שיוחס לשמותיהם של שמואל ורבה (או רבא): ב"ב קטו ב; ב"ק צו ב; פסחים נד א.

107 לכך רומז גודבלט בספרו, עמ' 87; המילונים לא עמדו על היקף התופעה בתלמוד הבבלי, ולי (ח"ג, עמ' 129, ע' מלך, עמ' 131 ע' מלכא) ובעקבותיו יאסטרוב (עמ' 791 ע' מלך, עמ' 129, ע' מלך; וראה גם: ערה"ש ח"ה עמ' 155) ציינו רק לברכות וגטין, ויאסטרוב אף תרגם באופן סתמי: 'officialiated (as teacher and judge)'. גודבלט בספרו מתייחס רק למקרהו של רבי אלעזר בן עזריה, ולכן מסיק ש'מלך' 'could equally apply to exercising the authority of Nasi'. אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' מה, עומד בקצרה על הביטוי, אך בעיקר ביחס לגאונים. (ראה גם בהערה הבאה).

108 אך שם: 'רבנן איקרו מלכים'; בתרביץ, לא (תשכ"ב) עמ' 285, שיער מ' בר שגניבא קורא לשני החכמים 'מלכ' לגנאי (בעקבות S. Funk, Die Juden in Babylonien, Berlin 1902, p. 108, n. 5), על שרב הונא נתמנה ראש ישיבה מטעם ראש הגולה ('שכחו מכות המלכות'). השערה זו לכשעצמה דחוקה, מה גם שאין כל הוכחה שאכן נתמנה רב הונא עלידי ראש הגולה (באיגרת רש"ג עמ' 83 נאמר רק: 'מלך רב הונא דהוה מן בני נשיאה'), ראה מ"ש ב'יהדות בבל ומוסדותיה' ירושלים תשל"ה, עמ' 111 הערה 31, וכן 'פלוסהיים, ייסודן וראשית התפתחותן של ישיבות בבל בימי המשנה והתלמוד', ציון, לט (תשל"ד), עמ' 185. בספרו 'ראשית הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד', תל-אביב תשל"ל, עמ' 41 הערה 28 מניח בר כי התואר 'מלכים' ניתן לא רק לראשי-ישיבה אלא גם לת"ח נודעים, והוא משמש (לאחר המקרה של רב הונא ורב חסדא) 'אות הערכה וכבוד לת"ח' (אבל השווה הערתו שם עמ' 95 הע' 5). דומה שבדיקתנו העלתה שזהו מונח טכני בתלמוד הבבלי, המציין רק ראשי-ישיבה (והשווה דברי פונק, שם, עמ' 73, הע' 3).

109 באיגרת רש"ג נמצא המונח בנוסח השאלה שהופנתה אליו: 'ורבנן סבוראי כיצד נסדרו אחרי

במתכונתה המקובלת לדורות, עם ריש מתיבתא ('מלך'), וכאותה מסורת שבספור רבי נתן הבבלי¹¹⁰.

אנו רשאים לסכם כי המונחים 'ריש מתיבתא' ו'מלך' מלמדים על מסגרת קבועה של חכמים, בראשה ישב חכם שלימד בציבור על-פי דפוסיים מקובלים ('לאבני אמר ליה: מלכא הוית, קאי אמורא עלך'). נבדוק כעת את המונח 'מתיבתא' ללא צירופים, וגראה אם אכן תמונה זו מתאשרת.

'מתיבתא' ללא צירופים

המונח 'מתיבתא' ללא צירופים מופיע בשתים עשרה סוגיות בבבלי¹¹¹. בשני מקומות,

רבינא ומי מלך אחריהם מראשי הישיבות ('עמ' 6, נו"צ). בחלק הראשון של תשובתו, הדן בהתפתחות תורה שבע"פ, כמעט ואין רש"ג נזקק לביטוי כלל (להוציא בעמ' 16 – בקשר לרבי, ובעמ' 34, לפי נו"צ בלבד, בקשר לר' אפס), והיעדרות המונח בולטת כשהוא מונה את דורות האמוראים ('עמ' 59 ואילך). 'מלך' מופיע אצלו בעיקר בחלק ההיסטורי (מעמ' 72), אך לא לגבי נשיאי ארץ-ישראל. אצלם תמיד:

ובתר הלל – שמעון בנו ...

ובתר רבן גמליאל – שמעון בנו וכו'.

גם לגבי הדור הראשון של אמוראי בבל (78–82) אין רש"ג נזקק למונח, ואפילו במקומות שהדבר מתבקש כגון: 'ושכיב רב בשנת תקנ"ח ונהג שמואל לחודיה בתריה שבע שני' ('עמ' 81). רק לאחר מותו של שמואל ('עמ' 83) – 'מלך רב הונא', ומכאן ואילך זהו מונח קבוע אצלו.

110 'בתחילה בימי רב ... לא היתה עדיין ישיבה בבבל ... ולאחר שנפטר רב עשו ישיבה בבבל על דרך א"י והיא ישיבת סורא ומלך בה רב הונא מ' שנה, והוא היה הראשון לכל מי שהיה ראש ישיבה בבבל'. קרובים לדבריו מה שנמצא בסדר תנאים ואמוראים, מהדורת כהנא, פרנקפורט תרצ"ה, 'עמ' 4. על חכמי בבל הראשונים, ר' אבא, רב, שמואל נאמר תמיד 'נהג שררות', ואחר כך רב הונא ורב חסדא, ועשו שתי ישיבות והלך רב חסדא למחסיא ועשו אותו ראש ישיבה ... ומתיבתא דרב הונא בנהרדעא' (!). הסוגיה בכתובות קו א רומזת אמנם למסגרת קבועה עוד בימי רב: 'כי הוו מיפטרי מבי רב ... מבי רב הונא' וכו', ואולם נעיר כי שם מדובר רק על 'מתיבתא' דרב הונא, ולא של רב, ורק רב הונא דורש שם באמוראים. ועוד זאת: במרבית העדויות של כה"י אין כלל רב: בכ"מ, וטיקן 113 ו-130: מבי ר', וכן גם בהגדות חז"ל כ"י פריז 307: מבית ר', ובילקוט מל"ב רכט: מבי ר'.

111 ברכות כ א = תענית כד ב (= סנהד' קו ב); ברכות נו א; ערובין כא א; כתובות קו א; יבמות קה ב; כתובות יז א = סנהדרין יד א; נדרים פא א; גטין ו א; סנהדרין קי א; ב"ק קיז א; ב"מ פה א; שם, פה ב; כך המצב בדפוסים אבל בכתבי-יד נמצאים עוד, ואעיר על אחת. ברכות יז ע"ב: ואמר אשי בני מתא מחסיא אבירי לב גינהו דקא חזו יקרא דאורייתא תרי זימני בשתא ולא קמגייר גיורי מינייהו'. בכ"מ גרס 'בשבתא דמתבתא וביקרא דאורייתא' ו'שבתא דמתיבתא' נמצא כהערת בעל דק"ס גם בבית נתן ובעין יעקב דפוס ראשון. גודבלט בספרו 'עמ' 165 הע' 19 מעוניין למעט ב'מתיבתא' בתלמוד על-פי שיטתו ולכן רואה כאן 'תוספת פרשנית' ונוסחא זו לדעתו: 'does not occur in particular early witnesses, and the majority of manuscripts agree with our printed text'. אין הצדק עמו. כבר לפני בעל ספר העתים ('עמ' 248) היה 'דהא קא חזו בשבתא דמתיבתא' תרי זימני בשתא' וכמוהו גם נמצא בתוספות רבנו יהודה שירליאון (מהד' זק"ש): 'בטיבתא דמתיבתא'. גם בקטע גניזה לניגרד-אנטונין נמצא: 'דקא חזו בשבתא דמתיבתא'.

כאמור, משמשת 'מתיבתא' כיחידת לימוד בישיבה, ולא כציון לישיבה עצמה¹¹². ואולם בכל שאר המקומות, אין אפילו רמז לשימוש העתיק הארץ-ישראלי: ישיבה כבית-דין. התמונה העולה מן המתיבתא היא תמיד מקום בו לומדים תורה גם כשהמדובר, כביכול, במסגרת ארץ-ישראלית. יתר על כן, ההתרשמות היא שבמקום זה יושבים חכמים רבים, ובסוגיה אחת אף מופיעה ה'מתיבתא' כמקבילה ל'בי מדרשא'¹¹³.

א. גדרים פא ע"א — איסי בר יהודה לא אתא למתיבתא דר' יוסי תלת יומי. אשכחיה ורדימוס בר' יוסי א"ל מ"ט לא אתי מר לבי מדרשא דאבא הא תלתא יומין...¹¹⁴.

ב. ברכות נו ע"א — אמר ליה רבא: חזאי אפדנא דאביי דנפל וכסיין אבקה, א"ל [בר הדיא לרבא]: אביי שכיב ומתיבתיה¹¹⁵ אתיא לגבך. א"ל חזאי אפדנא ידיי דנפל ואתו כולי עלמא שקיל לבינתא לבינתא. א"ל שמעתך מברדן בעלמא. אם מותר ללמוד מדברי-חלומות, הרי דומה שהבניין כאן הנו רמז ל'מתיבתא', ובהתמוס-טות מתפוררות 'שמעתתא' — מסורות לימוד. ברור שאין מדובר כאן בבית-דין. תפיסה זו, שאכן מדובר כאן בבית-המדרש, חדרה גם למסורת הגוסה, ובקטע גניזה¹¹⁶ נמצא:

ת י ב ת א תרי זמני בשתא' (א"י כץ, מסכת ברכות מן הגניזה, עמ' 582; וכן בגניזת תלמוד בבלי, לוחות עמ' יב).

112 ברכות כ א; ב"ק קז א.

113 לדעתי אין ללמוד הרבה מן השימוש המרובה של 'בי מדרשא' בבבלי, לעומת 'מתיבתא'. למעלה ראינו ש'ישיבה' מתחלפת עם בית-ועד במקורות ארץ-ישראל, ואילו כאן המתיבתא באה במקום בית-המדרש. ביקורת הטקסט אף עשויה לגלות שכמה בתי-מדרשות בבבלי הן 'ישיבות' או 'מתיבתא' — לפחות בחלק ממסורות הנוסח (אם כי ודאי יכולה להיות כאן גם פרשנות מאוחרת). לשם דוגמא: בבבלי ברכות נו א: 'אזל רבא ההוא יומא ויתיב בי מדרשא'. ואילו בקטע גניזה (לניגרא-אנטונין): 'יתיב באידרוגא ישיבה דבי רבנן'. (כך יש לקרוא שם, ולא אידרובא כפי שקורא כץ, ספר שור שם, עמ' 595, ועניינו: חדר).

114 ככ"ו 110: 'למתיבתא... למדרשא' ונוסף בי מעל לשורה באותיות זעירות; אלא שידוע מדרש, מדרשא = בי מדרשא, ראה: רונטל, תרביץ, מ (תשל"א) 194 הערה 1. בשאלתא ראה, קמ: 'איסי בן יהודה לא על לפירקיה דר' יוסי' ובהמשך: 'מ"ט לא אתית לפירקה'. אין כל הוכחה לעדיפותה של גירסת השאלות, ועל כל פנים הבבלי מדבר על לימוד הנמשך לפחות שלושה ימים (דבר שיתאים רק לפירוש הראשון לפרק שנותן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 898—899, המעיר על סוגייתנו שם). גודבלט בספרו (עמ' 83) מבקש לקרוא כאן 'מתיבתא' דר' יוסי, כלומר 'ישיבות' המתקיימות זה כמה ימים. הדבר אמנם אפשרי — אם כי ודאי לא הכרחי — ועל כל פנים פירוש זה אינו הולם את מרבית ה'מתיבתא' שבבבלי, כפי שנראה מיד. גם המסורת בכתובות י"א (= סנהדרין יד א) על ר' אבהו שהיה הולך 'ממתיבתא לבי קיסר' נראה כתיאור הליכה בין שני מקומות (אלא שבכ"ו 130 בכתובות אין 'ממתיבתא', ובכ"ו 112 נמצא: ממתיבתא דבי (!) קיסר).

115 מתיבתיה — כך גם בקטע גניזה, לניגרא-אנטונין 332 (כץ, זר לגבורות, עמ' 595), אבל בכ"מ: ואתא מתיבתא גבך; וכן בקטג"נ TS F 9, 59 ואתא מתיבתא לגבך; ובקטג"נ TS F1 (1) 41: מתיבתא אתיא לקמד.

TS F 9, 59 116

- ואמ' ליה חזאני] בחילמא ליבני דבי מדרשא ...
 אמ' ליה שמעתתך מיבד [] דכולי עלמא ומכנפי להו
 וקבענהו [] בבי מדרשא.
 ועוד זאת: בשתי נוסחאות שהביא בעל דק"ס¹¹⁷ נמצא:
 ואתא מתיבתא דפומבדיתא וסמכי עילוה.
 וגירסה זו מתחזקת מכ"י פלורנץ¹¹⁸:
 ... אביי דשכיב בחייך ואתי מתיבתא דפומבדיתא לגבך.
 שמא לפנינו אזכור מפורש ראשון בבבלי ליישיבה של מקום פלוני¹¹⁹.
 בשלושה מקומות מתקשרת ה'מתיבתא' עם שמו של רבי¹²⁰, ובשניים מאלה מתברר כי
 עסקו בה (לדעת הבבלי) בלימוד, וכן כי היה סדר קבוע לישיבת התלמידים:
 (א) יבמות קה ע"ב — כי גדל [בנו של ר"א בר"ש] אתא, יתיב במתיבתא דרבי.
 בנוסחאות רבים נמצא שם: 'הוה קא שקיל וטרי בשמעתא'¹²¹, ובקטע גניזה: 'יתיב
 במתיבתיה דרבי קא מקשי ומפריך'.
 (ב) יבמות קה ע"ב — אתא רבי למתיבתא, איגהו דהוו קלילי יתיבו בדוכתייהו¹²²
 ... אמר ליה אני ישמעאל בר' יוסי שבאתי ללמוד תורה מרבי ...¹²³.
 גם דברי הבבלי בגיטין ו ע"א ועירובין כא ע"א מלמדים כי 'מתיבתא' מצויה בבבלי
 (ראה: רש"י לגיטין שם, ד"ה 'מתיבתא'), ומספר התלמידים בה נכבד עד שהדבר מצדיק
 התחשבות בהם בשאלות בהלכה.
 לפנינו מסגרת פורמאלית וקבועה, ולא disciple circles של חכם וכמה תלמידים;
 רק במשמעות זו של 'מתיבתא', תובהר ההלכה כי בחור"ל, שם אין 'מתיבתא' (ולא צריכי
 רבים למיתי לפרקא במקום עולי רגלים' — רש"י) — לא התירו פסי ביראות¹²⁴. ואמנם,
 117 כתב יד פריז ובית נתן.
 118 שם סדר הדברים הפוך: קודם ביתו של רבא נופל, ואחר־כך של אביי.
 119 ועל כל פנים דברי גודבלט (עמ' 265): 'the phrase yeshivah/metivata of Sura/Pumbe-
 dita never appears in BT' (וכן יש לתקן מה שהעיר בעמ' 83,
 שכן 'בית נתן' בוודאי משקף נוסח כתב־יד).
 120 בבא מציעא פה א; יבמות קה ב; בבא מציעא פה ב.
 121 כך גם באה"ת ובילקוט כ"י שהביא בדק"ס.
 122 בכ"ו 111: איגהו דהוו קלילי בדוכתייהו, ונוסף בגליון: אזלי ויתבי.
 123 על מסורת זו והמשתמע ממנה נדון בהרחבה במקום אחר. ראה עליה דברי A. Büchler
 'מפסע על ראשי עם קדוש' Jubilee Volume in honour of Eduard Mahler, Budapest 1937, pp. 379 ff.
 124 וכדאי להעיר שוב: בשתי הסוגיות הללו מופיעות ה'מתיבתא' בדברי הבבלי הסתמיים
 המפרשים את דברי רב ושמואל, ולא בפיהם. בגטין: 'רב סבר דאיכא מתיבתא', ובעירובין
 אומר רב: 'אין בורגנין בבבלי ולא פסי ביראות בחור"ל' ואילו הבבלי מפרש דבריו על־פי
 בורגנין ומתיבתות בבבלי. בכל הסוגיות שמנינו לא הוזכרו 'מתיבתות' של רב ושמואל,
 והבבלי הראשון שאליו מיוחסת מתיבתא הנו רב הונא (כתובות קג א) ואחר־כך מצינו
 מתיבתא לאביי ורבא (ברכות נו א).

גם המסורת על 'מתיבתא דרב הונא' שהיה דורש בה ב"ג אמוראי¹²⁵ (אם אכן משפט זה קשור להמשיך: 'כי הוּו קיימי' — השווה: שאילתות, ברכה, קסה) מלמדת על ריבוי 'רבנן' במקום אחד, ולא רק בשעת ה'כלה'.

קשה מאוד להסיק מסקנות אודות מהות הישיבה הבבליית על-פי החומר שראינו עד כה, ולא זו היתה מטרתנו בעיון זה. השאלה שעמדה במוקד הדיון היתה מיוסדת על כמה עובדות קיימות:

(א) בתקופת הגאונים בבבל קיימים מוסדות — קרוב לכנותם 'אקדמיות', אם כי סמכויותיהם חורגות בהרבה מהאקדמיה של ימינו; (ב) מוסדות אלה מכונים בפייהם של גאוני בבל: 'ישיבות', ובארמית מתיבתא; (ג) לפי דבריהם של גאוני בבל 'מתיבתא' אלה יסודם בתקופת האמוראים (לכל המאוחר).

ביקשנו לבדוק אם אכן קיימים גופים הקרויים 'ישיבות' או 'מתיבתא' עוד בתקופת האמוראים, ומהן הפונקציות המיוחדות להם. העלינו כי אמוראי בבל אכן מכירים גופים בשם 'ישיבות' או 'מתיבתא', אלא שלא הם חידשו את המונח כמוסד. מושג זה — ישיבה — היה מקובל על תנאים בארץ-ישראל כמלה נרדפת לבית-דין, או סנהדרין. אף זאת: מעשה 'הושבתו' של אדם נתפרש כמרמוז על מינויו לתפקיד, בדרך-כלל הכוונה לדיין בבית-הדין; על-פי מילוי תפקיד זה אף דרשו את המלה 'ישב' במקרא. שימוש זה אף חדר לבבלי דרך מסורות תנאיות שצוטטו שם.

ואולם מונחי 'ישיבה' ו'מתיבתא' בלשונם של הבבליים מציינים תמיד מקום התאספות לשם לימוד ואף פעם לא בית-דין או סנהדרין. כך גם מתפרשים מושגים אלה במובאות ממקורות ארץ-ישראליים בבבל. מעבר זה אינו מפתיע, אם נזכור שגם בארץ-ישראל שימשה הסנהדרין לא רק כבית-דין גבוה אלא גם כבית המדרש הגדול.

התמונה העולה מן הבבלי מקרבת אותנו למציאות הידועה בתקופת הגאונים. על כך ניתן ללמוד מהתואר 'ריש מתיבתא' שמופיע — אף כי מעט ורק מהמאה הרביעית — בבבלי, וכן מן המונח 'מלך' כציון מובהק לראש ישיבה עוד בתקופת האמוראים, כשם שהוא ידוע מתקופת הגאונים. 'מלכות' זו קשה להלמה כתואר כבוד של חכם היושב לפני שניים שלושה תלמידים. דומה שמסתמנת כאן — החל מסוף המאה השלישית או ראשית הרביעית, התארגנות של חכמים על-פי מתכונת קבועה, התארגנות המיוחדת, בכמה מסורות מתקופת הגאונים לאותה תקופה ממש¹²⁶. אף ראשית ה'מלכות' שמצינו בתלמוד מתאימה למסגרת הכרונולוגית שבסקירתו של רב שרירא גאון, ואין להניח שרב שרירא כינה בשם 'מלכים' רק אותם שנתכנו כך בתלמוד עצמו. לפניו היו, כדבריו, רשימות וספרי-זכרונות של הישיבות, ובנקודה זו שבדקנו, רשימות אלה אכן מתאשרות מן הספרות התלמודית.

¹²⁵ על המספר י"ג, ראה: זוסמן, דיסרטציה, עמ' 62 הע' 77.

¹²⁶ הגורמים לשוני שבין הסמכויות והדגשים שבישיבות ארץ ישראל לאלו שבבבל, וכן הגורמים להתפתחות החדשה שבבבל אינם נושא מחקרנו זה. כוונתי לדון בכך במקום אחר.